Национальная библиотека
Республики Тыва им. А. С. Пушкина
ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И
КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 15 (15700) ◆ 1996 чылдың февраль 1, четверг ◆ Ат салган шагы 00.20. Садар өртээ 500 рубль.

1996 чылда Шагаа байырлалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Чөөн чүктүң ай календарының санаашкынын езугаар алырга, 1996 чылда Чаа чылдың баштайгы хүнү февраль 19-ка таваржып турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Шагааны республиканың улустуң байырлалы кылдыр чарлаар дугайында» 1991 чылдың февраль 8-те № 104 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1996 чылдың февраль 19-ту дыштаныр байырлал хүнү кылдыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
1996 чылдың январь 26, № 491, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың 1996 чылдың январь 30-де телевидение дамчыштыр ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг ада-чуртчуларывыс! Чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Бөгүнгү мээң чугаам үш ангы, ынчалза-даа аразында тудуш холбашкан болгаш чугула айтырыгларга тураскааттынган.

Хамыктың мурнунда Москваже мээң чоокта чаа чоралганымның түңнелдери-биле силерни таныштырарын чөпшээреп көрүңер. Россияның найысылалынга барганымның баштайгы хүннеринде Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциннин республикаларның баштыңнары-биле ужуражылгага кириштим, а ооң соонда ооң-биле база катап болгаш Россияның Чазаанын Премьер-министри В. С. Черномырдин-биле ужурашкаш, 1995 чылда реформаларның Тывада боттанып турарының дугайында дыңнадып, 1996 чылда оларга эдилгелер талазы-биле бодалдарны чугаададым. Төп болгаш республика ведомстволарының ажылын башкарып-таарыштырарынга база бюджеттиң соңгаарлаттынмас айтырыгларын шиитпирлээринге үе-шактың кезии аңаа үнген.

Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда нарын-берге байдалдан, тодаргайлаарга, январь 17-ден эгелээш, ол айтырыгны бүгү-далаш ёзу-биле шиитпирлээрин чорудуп келдим. Ол сорулга-биле Премьер-министрниң бирги оралакчызы О. Н. Сосковец болгаш Онза байдалдар яамызының удуртулгазы—сайыттың бирги оралакчызы Ю. Л. Воробьев-биле ужураштым. Адак соонда, Федерацияның катап тургустунган Чөвүлелиниң ажылынга кириштим. Бюджет, чээли, банк, үндүрүг, каайлы болгаш валюта таарыштырылга талазы-биле комитеттиң кежигүнүнге соңгуттум.

Россияның Президентизиниң республикалар баштыңнары-биле ужуражылгага чуртка эрткен соңгулдаларның түңнелдерин болгаш политиктиг байдалды анализтээн, 1996 чылда социал-экономиктиг болгаш политиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге Президентиниң, Чазактың болгаш республикаларның баштыңнарының бир демниг хөделиишкиннериниң планы тодараттынган. Ужуражылганың киржикчилериниң ниити санал-бодалы-биле алырга, чуртта байдал ниитизи-биле чогумчалыг кылдыр үнелеттинген. Реформаларның элээн каш чылдарының соонда экономиканың чогумчалыг экижидилгезинче угланыышкын тода илереп келген, акшаның быжыгылышкыны уламчылап турар деп бөгүнде чугаалап болур.

РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельциннин кылганы федералдыг удуртулгада кадрларның сөөлгү әде тургузуушкунун бистер, республикаларның баштыңнары деткээн бис. Президент соңгулдаларын чогуур хуусаазында эрттирер дээн бодалывысты чаңгыс эп-сеткилдиг чугаалаан бис. Ынчангаш бистиң сорулгавыс — ниитилелдиң чаңгыс аай эвин камгалаарынга болгаш оларны чорударынга байдалдарны тургузарынга бүгү-ле чүвени кылыры.

Ооң-биле кады Россияда саң-хөө байдалы кончуг бөдүүн эвес дээрзинге база катап бүзүрээн бис. Чүгле социал адыр талазы-биле эрткен чылдан амгы чылче 16 трлн. ажыг рубль өре шилчип келген, аъш-чем, идик-хеп, акша-биле хандырылга талазы-биле 4 трлн. ажыг рубль армияга херек болуп турар. Чечняда дайынче хөй акшаның үнүп турарын билир силер. Республикалар баштыңнарының санал-оналы — ол чөрүлдээни чечен иштики чугаалажышкыннар үе-чадазынче шилчидери болгаш ону тайбың арга-биле шиитпирлээри чугула.

Б. Н. Ельцин болгаш В. С. Черномырдин-биле ужуражып тургаш, чамдык айтырыгларны ооң иштинде амгы үеге 130 млрд. ажыг рубль санаттынып турар бюджеттиг организацияларга бистиң өрелеривистиң талазы-биле айтырыгны оларның мурнунга салдым. Оларның кол болгаш үндезин чылдагааны — 1995 чылда Күрдуманың ынчангы составының республикага саң-хөө талазы-биле деткимче көргүзериниң хемчээлин хөй катап эвээжеткенинде. Россия Федерациязының Президентизи ол байдалды кичээнгейге алгаш, бистиң белеткээнивис үндезилелдерге атты салган. Россияның Саң яамызы ону ийи неделя хуусаада ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээн турар ужурлуг. Ынчалзажок ооң херек кырынга күүселдезиниң саадап турары хомуданчыг, чүге дизе акшалар бирги ээлчегде Чечняже, Дагестанче болгаш армия хереглелинче үнүп турар. Ындыг турбуже Саң яамызы-биле дугуржулга бар, чоокку үеде акшалар биске кээп эгелээр. Амдызында 30 млрд. хире рубльди алыр аргалыг болган бис. Ооң-биле кады бюджеттиг харылзаалар республика-биле өске модель езугаар тургустунган турары чедип алдынган, трансферт-биле деңнээрге, саң-хөө деткимчезин ол барык ийи катап хандырар. Шак ындыг арганы, бистиң чаңгыс катап эвес дилег кылганывыстың соонда чүгле биске болгаш Дагестанга кылган.

Яамыларга болгаш ведомстволарга 38 бөлүк айтырыгларны чугаалашкан, ооң иштинде экономиктиг чогумчалыг чоруктуң зоназын республикага киирери, Эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында керээни чарар талазы-биле ажылды доозары, даштыкы болгаш россия инвестицияларын алыры дээн ышкаш стратегтиг байдалдыг айтырыглар бар. Россияның болгаш Тываның яамыларының база ведомстволарының кады ажылдажылгазының соңгаарлаттынмас сорулгаларын чугаалаан болгай мен.

Оон ыңай О. Н. Сосковецке Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда чылыг-биле хандырылгада кризистиг байдалды илеткээн мен, Россияның Онза байдалдар яамызынга болгаш Саң яамызынга 3.5 млрд. рубльди аңгылап бээриниң дугайында айтышкынны берген, Тываже бөлүк специалистерни болгаш экспертерни доп-дораан чорударының дугайында айтышкынны база берген. Онза байдалдар министриниң бирги оралакчызы Ю. Л. Воробьевтуң, а ол ышкаш Онза байдалдар яамызының Сибирь девискээр төвүнүң (генерал Д. А. Москалец) дузазы-биле ол бүгү эң кыска хуусааларда кылдынган. Республикага практиктиг дуза көргүстүнген: шимчеп чоруур котёлдар, эргежок чугула материалдар болгаш дерилгелер чедиртинген, орну тургустунган турар ужурлуг чедиртинген когаралдарның өртек-үнезин тодараткан. Чоокку үеде ол санаашкыннарны Москвага камгалаар апаар бис.

Бодумнуң командировкамның түңнелдерин үндүрүп тура, чурттуң удуртулгазы бистиң негелде-хереглелдеривисти, бергедээшкиннеривисти билип турарын демдеглексеп тур мен. Ол бистиң республикада политиктиг, экономиктиг болгаш социал быжыг туруштуг байдалды өскертпейн хевээр арттырар, националдар аразында харылзааларны быжыглаар талазы-биле, РФ-тиң Күрүне Думазынга болгаш ТР-ниң Улуг Хуралынга соңгулдаларны эрттирер талазы-биле күженишкиннеривисти төлептиг деп үнелеп көрген.

Россияның Чазаа Тыва дугайында доктаалды хүлээп алыр, эргелерни болгаш ажыл-хүлээлгелерни аңгылаар дугайында Керээге ат салдынар республикага мөзүлүг болгаш саң-хөө деткимчезин көргүзер талазы-биле бүгү болдунар чүүлдерни кылыр.

Президент болгаш Чазак эрткен чылдың түңнелдериниң талазы-биле чоннуң болгаш Дээди Хуралдың мурнунга удавас шылгалда тудуп эрттирерин база чугаалаксап тур мен. Амгы үеде Президентиниң чонга болгаш Дээди Хуралга Айыткалы белеткеттинген, Тыва Республиканың Чазааның Отчедун белеткээри дооступ турар. Оларның утказын маңаа долузу-биле чугаалаар бодавайн тур мен. Чүгле чаңгыс чүвени айтып каайн: бис маңаа чуртта байдалды боттуг үнелеп көөрүнүң туружундан, бистиң арга-хоргавыстың шаа-биле эң-не шүгүмчүлекчи езу-биле көргүзерин кызыткан бис. Бо талазы-биле ниити түңнел чайгаар-ла илереп келир: болдунган частырыглар, а чамдыкта олар шыңгыы-даа хевирлиг турду, турзажок, бис политиктиг болгаш экономиктиг реформаларның оруу-биле чайгылыш чок чоруп келдивис, бистиң күзээнивис ышкаш ындыг дүрген эвес-даа бол, бюджетте республиканың бодунуң орулгаларының деңзигүүрүн канчалзажок улгаттырып келдивис. А Улуг Хуралга соңгулдаларны эрттиргеш, политиктиг реформаларны болгаш федералдыг төп-биле хамаарылгаларны сайзыраңгайжыдарын түңнелинге чедирер дөрт орукче үнген бис. Бо чылдың март эгезинде Улуг Хурал бодунуң баштайгы төөгүлүг организастыг хуралынга чыглыр.

Ам биске, ылаңгыя кызылчыларга болгаш ак-довуракчыларга бөгүнде эң-не чугула айтырыг—чылыг хандырылгазының дугайында. Дорту-биле чугаалаайн: январь 17-ден эгелеп ооң соонда хонуктарда Кызылга база Ак-Довуракка болгулаан таварылгалар биске шуут-ла манаваанывыс чүүлдер болган. Чүге дээрге республика кышты белеткелдиг уткаан болгай. Улус ажыл-агыйының объектилерин болгаш чурттаалга черлерин энергия болгаш чылыг-биле хандырары-биле холбашкан бааза адырларның удуртулгалары база специалистери багай эвес ажылдаан деп санап турар мен. Хөмүр-даш казар ийи разрез, дус казар чер (С. С. Хроменков, С. В. Никонов) үзүк-соксаал чок ажылдап турар-дыр. Орукчулар, транспортчулар, харылзаачылар багай эвес ажылдап келди. Кожуун бүрүзүнде одаар чүүлдүң эргежок чугула курлавыры тургустунган. Кышкы байдалдарда школаларны, уруглар албан черлерин, эмнелгелерни, клубтарны, спортчу тудугларны ажылдаарынга белеткээр талазы-биле эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Кышка белеткелдиң талазы-биле республика чергелиг элээн каш чөвүлел хуралдарны эрттирген. Коммунал ажыл-агый албанының ажылдакчылары боттарының белеткелиниң талазы-биле түңнелдерни үндүрген. Хөмүр-даштың, токпак ыяштың, газтың, нефть продуктуларының четчир курлавыры бар. Маңаа Б. П. Григорьев база кол инженер В. П. Мельниченко баштаан «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгениң коллективиниң демниг база үре-түңнелдиг ажылын онзалап демдеглексеп тур мен. Чүге дээрге оларның ажыл-агыйында Тожуда, Мөңгүн-Тайгада, Шагаан-Арыгда, Хову-Аксында, Кызыл-Мажалыкта, Чадаанада, Чаа-Хөлде, Хайыраканда, Туранда, Сарыг-Септе дизельдиг станциялар болгаш котельнаялар бар болгай. Боттарының эргезинде аңгы-аңгы черлерде тарады тургустунган, ооң иштинде ыраккы девискээрлерде объектилерлиг хирезинде олар боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг күүседип турар-дыр.

Кышка чедиишкинниг белеткении-биле Кызыл хоорай чагыргазы, тудугжулар, «Чурттаар оран-бажың» төлезилел-септелге - ажыглал бүдүрүлгези, чаагайжыдылга бүдүрүлгелери-биле кады чугула ужур-дузалыг сорулгаларны шиитпирлээриниң талазы-биле концепцияны ажылдап кылган:

суг хандырылгазы — 12 ханы кудуктарны өрүмнээн болгаш оларны ниити системада кошкан. Бо чылын суг алыр черниң ийиги ээлчээн тудуп доозар;

чылыг дамчыдылга шугумунуң ийиги ээлчээ ажыглалда кииртинген. аңаа салыр немей сордурулга станциязының дериг-херекселдерин пат боорда тып алгаш салган болгай;

күжениишкин улгаттырар станцияны ажыглалда киирген.

Арыглал дериг-херекселдериниң талазы-биле ажылдар база чоруп келген. Оларның күчүзү ийи катап улгадыр. Ол сорулгаларга көрдүнген акша-хөреңгилер чок-даа болза, бис ону дилеп тывар болгаш ону бо чылда-ла ажыглалга киирер бодалдыг бис.

Эрткен чылын бажың тудар комбинаттың котельназын катап ажылдадыры-биле кылган болгаш одалга сезонунуң эгезинде оортан хой кежинден тон даарар фабрикаже, агроуниверситеттиң чаа тудуунче чылыгны берген. Моон ыңай ол котельнаядан чылыгны мурнуу микрорайонче бээри көрдүнүп турар, ол чорукуында чылыгның чедишпес байдалын экижидер.

ЧЭТ-тиң материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге хөй акша-хөреңгини берген. Барык 1 млрд. рубльге чылыг дамчыдылгазының ийи насозун садып алган. Суг курлавырлаар саваны тудуп тургускан. Хүл уруп шыгжаар черниң арыглалын кылган, аңаа барык 3 млрд. рубльди чарыгдаан. Хөмүр-даш сөөртүп алырының өртек-үнезин чиигедири-биле 13 КамАЗ-ты садып алган. Тыва Республиканың Чазаа ЧЭТ-тиң дилээн хандырып, аңаа магистраль четкилерин дамчыдып бээрин чөпшээрээн. Россияның Премьер-министриниң мурнундагы бирги оралакчызы Чубайстың Тываның айтырыгларының талазы-биле 3 протокол шиитпирлерин боттандырганының түңнелинде, Кызылдың ЧЭТ-ке 12,8 млрд. рубльди тускайлап берген, ынчалзажок тудугну уламчылаарының талазы-биле чыл төнчүзүнде нарын айтырыгларның тургустунганы-биле ол акша-хөреңгилерни бар котел агрегаттарын ажылчын байдалга тургузары дээш септелге-эдилге ажылдарынга, материалдарны база техниканы садып алырынга үндүрген. Оон аңгыда республиканың Чазаа чиигелделиг чээлиге 10 млрд. рубльди тускайлап берген. Хоорай чагыргазы бодунуң бюджединден ЧЭТ-ке чылыг дээш 20,6 млрд. рубльди шилчиткен. Ынчап кээрге чаңгыс котелга хамаарыштыр алырга, 6 млрд. ажыг рубльди тып берген боор турар.

Тыва Республиканың Чазаа 1995 чылдың апрельде-ле республиканың бүгү котельнаяларын, ооң иштинде Кызыл база Ак-Довурак хоорайларның котельнаяларын киириштир, кышкы байдалдарда ажылдаарынга белеткээриниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Ол сорулгаларга ниитизи-биле 5.4 млрд. рубль капитал салыышкыннарын углаан болгай. Ынчалзажок Кызыл хоорайның ЧЭТ-ке септелге-эдилге ажылдарын долузу-биле чорутпааны кончуг хараадаанчыг. Бар 6 котёл агрегаттарының чүгле дөртү белеткеттинген болган.

Акша-хөреңгиниң чок боор турарын барымдаа кылганы болган чүүлдүң чылдагааны эвес дээрзин чугаалаан чүүлдерден көстүп тур ышкажыл. Оон чылдагааны, бодап көөрге, өске чүүлде болгу дег. Бирги ээлчегде — ЧЭТ-тиң удуртулгазының чурттакчы чон мурнунга харысалгазын кошкатканында. Чазак чыл санында ажылдарның чурумнуг график езугаар күүселдезин негеп турза-даа, ол күүсеттинмейн келген.

Ийиде, бистиң бодап турарывыс-биле — ол дээрге ЧЭТ-тиң удуртукчуларының ажылының стили болгаш арга-хевирлеринде. В. П. Соломатовту бис мергежилиг бедик специалист — чылыдылга техниги деп билир бис. Чазак кажан-даа аңаа уткуштур кээп, күрүнениң хыналда структураларының талазындан эмин эрттир кичээнгейден ону камгалаарын оралдажып келген. Ол-ла үеде ажылчыннарга, инженер-техниктиг ажылдакчыларга ооң кичээнгейлиг болурун сүмелеп келген бис. Ынчалза-даа бистиң сүмелеривисти ол хүлээп албайн келген. Бедик мергежилдиг специалистерниң ол коллективтен чоруп турарының дугайында фактылар бисте бар. Чүгле 1995 чылда 127 кижи бодунуң күзели-биле ажылдан үнген, 1994 чылда ол чылдагаан-биле 85 ажылдакчы чоруткан. Ооң чылдагааны чүгле ажыл төлевирин саададып турганында эвес, коллективте моральдыг микроклиматта. Ийи аныяк ажылчынның өлгени база таварылга эвес боор турар. Удуртулга ынчан харыысалгадан чайлай берген, а хоорай чагыргазы ону көрбээчеңнеп эрттирип каан. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы ол коллективке кадрлар быжыглаарынга негелде чок боор турар. Үшкү чылдагаан, ону кол деп санап турар бис, — бүдүрүлге чериниң эмин эрттир бот-тускайлаң чоруу.

Силерге, мээң соңгукчуларымга, моңу чугаалаар ужурлуг мен. Ол бүдүрүлге чери республика Чазаанга дыңнадыышкын чокка акциялаттынган болгаш, амгы үеде «Красноярскэнерго» акционер ниитилелдиң составында кирип турар. Республиканың хуу-да өнчү үлүү ында чок. Мындыг байдалдар турда, Чазакка, хоорай чагыргазынга ЧЭТ-тиң ажылын контрольдаары болгаш бухгалтериязы Красноярск хоорайже шилчиттинген болганда, бүдүрүлгениң саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазын хынаары берге турган болбайн канчаар. Республиканың Президентизиниң чаңгыс эвес удаа негелдезиниң түңнелинде бухгалтерия Кызыл хоорайже шилчиттинген.

Тускай үндүртүнген акша-хөреңгини шын эвес ажыглап турганы хыналда үезинде илерээн: ийи чурттаалга бажыңы туттунуп турган. Саян артынга база объект туттунуп, өске-даа хажыдыышкыннар кылдынып турган, ооң дугайында Чазак доктаалынга болгаш массалыг информация чепсектеринге демдеглеп айыткан.

ЧЭТ-ке авария январь 17-де болган болгаш хоорай доңул каарының айыылының кырынга турган, чүге дээрге ол-ла үеде 40-45 градус соок база келген. Мындыг байдалда Чазактан (В. Б. Салчак) улуг күжениишкиннер негеттинген. Ооң тускай шиитпири-биле Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда чылыдылга-биле байдал онза дүшкүүрлүг кылдыр чарлаттынган. Н. Б. Дьяков баштадыр комиссия тургустунган, хоорайга энергетиктерниң, бүгү коммунал албаннарның дүн-хүн чок дежурныйлаашкыны организастаттынган. Ынчангаш амгы үеде ЧЭТ-те шупту алды котел ажылдап турар, бирээзи, шын харын, кежээликтей доктааттынган. Октябрь, ноябрь, декабрь айларны болгаш январьның чартыын анаа чурттап эрткен бис. Кыштың төнчүзүнге чедир чылыдылга талазы-биле айыылдыг байдалды болдурбас боор бис деп бодап турар бис.

Кызыл партизаннар кудумчузунда 3-7, Заводская кудумчузунда 8-12, Калинин кудумчузунуң 17 чурттаалга бажыңнарының, № 2 болгаш 12 школаларның, № 36 уруглар садының, музыка школазының болгаш өске-даа оран-савааның чылыдылгазын хандырар талазы-биле байдалды республиканың Президентизи бодунуң контролюнга алган. Ол объектилерге байдалды чогумчударының талазы-биле бөлүктер тургустунар. Бо чылын 15-ки котелдуң тудуушкуну уламчылаар, чүге дээрге 30 чыл бурунгаар туттунган котёлдарны катап тургузарынга болгаш оларның чогумчалыг ажылынга идегел эвээш боор турар. Ам хоорайның эрги консервастаттынган котёлдарын катап ажылдадып эгелээр бис.

Президент болгаш Чазак Кызылдың ЧЭТ-ин республика өнчүзүнге дамчыдып бээриниң дугайында айтырыгны тургузар. Ону шиитпирлээри аажок берге-даа болза, ыяап боттандырар апаар бис. «Красноярскэнерго» акционер ниитилел бюджет акша-хөреңгизи чарыгдап турар, а Чазактың мында чаңгыс хуу безин акциялар хуузу чок.

Бо чылдың февральда республиканың Чазак хуралынга Кызыл хоорайда онза байдалдың, 1996-97 чылдың кыжынынга белеткелдиң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр. Юридика-эрге-хоойлу, организас-техниктиг, саң-хөө-экономиктиг, ооң-биле кады кадрлар-биле хандырылга дугайында айтырыгларның комплекизи аңаа салдынар. Ооң-биле чергелештир энергия хандырылгазының айтырызы шиитпирлеттинер; Шушенск — Кызыл, Ак-Довурак—Абаза аразының 1971-1976 чылдарда ажыглалга кииртинген электри шугумнарының септелге-катап тургустунуушкун ажылдары чоруттунар.

Ам Ак-Довурак талазы-биле. Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс, ооң энергия болгаш чылыдылга хандырылгазының талазы-биле Чазактың чүнү кылганын чаңгыс эвес удаа дыңнадып келген бис. А кылдынган чүүлдер эвээш эвес. Хоорайга бот-тускайлаң чагырга единицазының эрге-байдалы бердинген. Ооң чагыргазы хевирлеттинип тургустунган. «Тыва даг-дүгү» комбинаттан республика бюджединче бүгү социал адыр алдынган. Ийи чыл дургузунда суг-биле хандырылга, коммунал четкилери долузу-биле катап тургустунган. Хоорайны чаңгыс эвес удаа доңуруп келгенин билир силер. Ынчалза-даа Чазак социал культура-хандырылга системазының болгаш чурттаалга бажыңнарының чылыдылга системаларын солуурунга херек акша-хөреңгини тып келген. ЧЭТ-те ажылдарның чорудулгазын ай санында Чазак хуралдарынга чугаалажып, сайгарып келген. Апрельде тускай доктаал-биле ЧЭТ-ти кышка белеткээриниң графиги бадылаттынган. Аңаа 1,3 млрд. рубль тускайлаттынып үндүртүнген. 6-гы болгаш 8-ки котёлдарны катап тургузарынга Сорск, хоорайдан специалистерни тускай чалаан турган. Хереглеттинер курлавыр кезектерни, материалдарны, бүгү эргежок чугула дериглерни долузу-биле саткан. Өскээр чугаалаарга, бүгү курлавырлар — материалдыг, саң-хөө болгаш кижилер хоорайның кышка эки шынарлыг белеткенип алырынга хандыртынган турган.

Хоорай чагыргазы болгаш коммунал ажыл-агыйының ажылдакчылары эвээш эвес ажылды кылып чорутканнар. Школалар, эмнелгелер, уруглар болгаш клуб албан черлери, чурттаалга бажыңнары долузу-биле септеттинген, чылыдылга шугумунда үрелгел черлер чок кылдыртынган, хөй каът 48 бажыңның подвалдарында чылыг катап тургустунган турган. Подъездилерни болгаш чурттаар оран-саваны чылыглаарының талазы-биле ажылдар чоруттунган. ЧЭТ-те болгаш хоорайның одаар чүүл-биле хандырылга черинде хөмүр-даштың чедер ужурлуг курлавырлары тургустунган. Беш котёл, оларның бирээзи 50 т. күчүлүг, кышче анаа ажылдап кирип, күскү-кышкы үеде онза байдал болгужеге чедир чылыгны берип турганнар. 1995 чылдың декабрь 15-те болгаш 24-те мен бодум Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда ЧЭТ-терге четкен мен. Ак-Довуракта ЧЭТ-тиң ажылдакчыларының ажыл төлевиринге республиканың Чазаа 200 млн. рубльди үндүрүп берип, Чаа чылдың бетинде, ЧЭТ республика өнчүзү эвес-даа болза, 12 тонна далганны халас тускайлап берген. Январь 17-ниң авариязы-биле бүгү үндүртүнген күжениишкиннер барык чок болганынга четкени ол. Ам барып, боже кичээнгейиңерни угландырарыңарны диледим, Ак-Довуракка болгаш Кызылга аварийлар чаңгыс хүнде болган. Ынчалза-даа ооң дугайында моон соңгаар чугаалаар мен.

Москваже чоруурум мурнунда, мен январь 14-те, воскресеньеде, Кызыл ЧЭТ-тиң идегелдиг ажылдап турарын бүзүреп көөр дээш аңаа чордум. Ол үеде 14-кү котелду ажыглалга киирип турган чүве, шупту 5 котел ажылдап турган. Сугнуң үнер чылыы 90 градус. хоорайга чылыг турган. Ол үеде Ак-Довуракка дөрт котел ажылдап турган, оон үнген суг 72 градус, а бажыңнарга 24-25 градус чылыг турган. Чылыг хандырылгазының бүгү объектилеринге дүн-хүн дургузунда дежурныйлаашкынны организастаар даалганы чоруурум мурнунда берген мен. А ийи хонук эрткенде баш удур көрдүнмээн таварылга болган.

Ак-Довурак хоорайга болган аварияның түңнелдерин Чазак хуралынга база чугаалажып көөр апаар. Буруулуг кижилерден шыңгыы айтырар бис, чүге дээрге, кижилер качыгдаан, школалар ажылдавайн турар, системаны доңурбас дээш сугну культура албан черлериннен төккен, 4 чурттаалга бажыңнарында база төккендир. 2679 чаагайжыды туттунган бажыңнардан 967 бажыңда чылыг чок-тур.

Ам Ак-Довурак хоорайга аварияның чылдагааннарының дугайын чугаалаайн. Чүгле чаңгыс хүн дургузунда, январь 17-де, ЧЭТ-че электри энергиязын бээрин дөрт удаа соксаткан. Подстанцияның кабельдери өрттенгенинин түңнелинде тудугжулар суурун сандан үндүрген. Мен аңаа бодум чораан мен, энергия участогунуң И. А. Сонин удуртукчузунуң дендии ажыл-агыйжы эвес чоруун хуумда херечилеп болур мен. Подстанцияны ол үеде үш дакпыр шоочалааш, таңмалаан соонда таңныылга дужаап бээр ужурлуг турда, ооң эжии безин чок турган. Электри энергиязын бээрин каш катап соксаткан соонда экраннар хөолайы изээниниден улуг котёл сандан үнген.

ЧЭТ-ти Чазактың хууда өнчүзү кылдыр бээриниден комбинаттың удуртулгазының ойталааны ажыл-агыйжы эвес чоруктуң кол чылдагааны болган деп көрүп турар мен. Ол дугайын 1993 чылдан бээр сүржүп келген бис. Ийиги чылдагааны — ол дээрге, тус черниң күрүне болгаш ажыл-агый удуртукчуларының (С. К. Күжүгет, О. Т. Карнаушенко) харысалга чок чоруу, септелге-катап тургузар ажылдарның чоруп турарының база шынарының дугайында меге медээлерни республика удуртулгазынга берип турганы болур. База бир чылдагаан — ЧЭТ-те кадрларның мергежилиниң чавыс болуп турары.

Соруктуг болгаш шыдамык чоруу дээш Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чонунга өөрүп четтиргенимни илергейлээр ужурлуг мен. Берге байдалдар үезинде канчаар хөделирин чидиг хереглел оларны өөреткенин көрүп тур мен. Ак-Довуракттың дугаары бир школадан аңгыда одалга системазы долузу-биле ажыглалдан үнген чаңгыс-даа объектини тыппаан мен. Амгы үеде ийи котел ажылдап турар. Чоннуң транспорт, садыг болгаш медицина хандырылгазы болур-чогууру-биле чоруп, корум-чурумну тудуп турар. Хоорайжыларның мөгүдеп-девидээнин көрбедим. 8-ки котёлдуң чылыдылга черин чылыдар. Москвадан эккелген көжүп чоруур котелду ажыглалга киирген, ажылдап турар. Сөөлгү котелду ажыглалга киирериниң хемчеглерин ап турар. Хоорайжылар ажыглаар кабельдерни, артык кезектерни, одалга дерилгелерин ында чедирген. Оларга пенсияларны, пособиелерни төлээн. «Тыва тараа хлеб продукт» АН (Н. Б. Алдачы) оларга 30 тонна далганны, 5 тонна макарон кылыгларын үзүп берген. Чоокку хүннерде хоорайга чылыгны бээринге база чылыг хандырылгазы үзүктелбезинге бүзүрелдиг бис. Ынчалза-даа хоорайның чылыг болгаш электри хандырылгазының объектилериниң камгалалын ыяк чедип алзывысса, ол идегеливис бүдүп болур.

Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-те база сөөлгү үеде Кызылда боор турар тывызыксыг байдалдарның дугайын бөгүн чугаалаар ужурлуг мен. Демир кескиндилери хөмүр-даш бээр галереяже киргеш, ону сандан үндүргениниң чылдагааны билдинмейн арткан. Галереяны катап кылып турда, хоорай доңган. Котелду үрелиишкинге чедиргеш, ооң соонда соок суг дамчыткаш, ону чазылдырган кижилерге хамаарыштыр истелге-даа, суд сайгарылгазы-даа кылбаан. Чаңгыс шак иштинде үш котелдуң решеткаларын сандан үндүрген байдалды тодаратпаан. 1993 чылдың февральда «Шагаа» байырлалының бүдүүзүнде ханыладыр каскан беш насостуң, беш скважинаның өрттенгениниң чылдагаанын төнчүзүнге чедир илеретпээн. 1994 чылдың декабрьда хөмүр-даш бээр галереяның бирги кодуртукчузун өрттеткен херекти истевээн. Хамааты Монгуштуң галереяны өрттеткени чаңгыс херекти илереткен. Республиканың Президентизи киржип, негээн соонда ол кижини 6 чылда хосталгазын казып шииткен.

Ындыг факт-барымдаалар Кызыл хоорайда бар боор турар. 14-кү котелда 3,5 тонна деңзилиг электри шимчедикчизин камгалаар автомат болур-чогууру-биле ажылдап тургаш өрттенгениниң чылдагаанын тодаратпаан. Ажылдап турган насостан үс чүге төгүлгени, ажылдап турган котелдан суг канчап төктү бергени ам-даа билдинмес.

Бо айтырыглар Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанынга, ИХЯ-га чогуур даалгаларны берген. Ындыг таварылгаларны баш удур болдурбас талазы-биле оларның ажылын четпес деп көрген.

Ажылдакчыларның хереглелдеринге улам кичээнгейлиг болурунче ЧЭТ-тиң удуртукчуларын кыйгырып тур мен. Бо объектилер кижилерге, бистиң шуптувуска барзаан боор турарын угаарынче ажылчыннарны кыйгырып тур мен. Бистер чүгле ниити күш-биле республиканың бүгү чонунуң болур-чогуур ажылын болгаш амыдыралын хандырып шыдаар бис. Ол дээрге, бистиң уругларывыстың, кырганнарның, аарыг кижилерниң болгаш инвалидтерниң кадыкшылы ышкажыл.

Тургузукчу дугуржулгалыг кады ажылдажылгаже бүгү хөй-ниити партияларын болгаш шимчээшкиннерин кыйгырып тур мен. Бистер Хөй-ниити чөпшээрежилге дугайында керээге ат салган бис. Күрдумаже болгаш республиканың Улуг Хуралынче соңгулдаларны эки эрттирдивис. Ийет, Президентиниң болгаш Чазактың адрезинге шүгүмчүлелдер турган харын. Бо айтырыг талазы-биле тускай доктаалды-даа хүлээп алган бис. Ынчалза-даа бистер Президентиниң болгаш Чазактың адрезинге үндезин чок шүгүмчүлелдерни хүлээп албас бис. Бисти ажылдавайн турар, а чүгле юбилейлер эрттирип турар деп чамдык кижилерниң шуугаашкыннары-биле шуут чөпшээрешпес мен. Тиилелге хүнүнге тураскааткан фейерверкти кылганывыс шын. Бо байырлалды хүндүлеп, бүгү делегей салюттааның утпаза эки боор. Бис бо ажылды эрттиреринге 35 млн. рубль чарыгдаан бис. Ынчанмыже ол чорук хоорайжыларның, ылаңгыя уругларның улуг өөрүшкүзүн болдурганын кым уттурул? Ийи дугаарында Республика Хүнүнде фейерверк кылгаш база 35 млн. рубльди чарыгдаан. Тыва Республиканың Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүүнүң маргылдаазының тиилекчилерин ийи чиик чычаан-биле шаңнаан мен. Ону ачы-дуза көргүскен хуу кижилерниң күсели-биле кылган чүве, ийи чычааның бирээзин Бангладеш Республиканың хамаатызы садып берген. 1995 чылда республика бюджеди 1.5 триллион рубль боор турда, үстүнде хөреңгилер азырганчыг чүве ышкажыл.

Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда чылыгга хамаарыштыр чүл дизе, байдалды чогумчудар талазы-биле хемчеглер эң чоокку үеде алдынар.

Кичээнгейиңер дээш четтирдим.

Чазак отчёт бээринге белен

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БОЛГАШ ООҢ ЧОНУНУҢ ЭРГЕ-АЖЫКТАРЫНГА

Республиканың Чазаанын хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга социал-экономиктиг чаартылгаларны боттандырар талазы-биле онзагай черни сөөлгү үеде даштыкы экономиктиг болгаш улустар аразынга харылзааларын хөгжүдеринин айтырыглары ээлеп турар апарган. Бо талазы-биле угланыышкынга эрткен чылын ээлчеглиг базым кылдынган.

Бот-боттарынга ажыктыг даштыкы садыглажыышкынны хөгжүдери болгаш экономиканы эде чаартырының структуразынга даштыкы салыышкыннарны хаара тудары даштыкы күрүнелер-биле иделгелдиг, үр хуусаалыг харылзаалар чокта болдунмас. Ол байдалды өөренип көрбүшаан, 1995 чылда даштыкы чурттарже албан-ажыл аайы-биле делегацияларнын чоруушкуннарын организастаарынче улуг кичээнгейни салган.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы хөгжүдеринин кол угланыышкынынга дүүштүр бирги ээлчегде Моолдуң, Кыдаттың, Турцияның, Германияның, Японияның болгаш Европаның база Азия-Оожум океан девискээриниң өске-даа чурттарының күрүне болгаш коммерциялыг структуралары-биле харылзааларны тударынче кичээнгейни салдынып келген.

Моолдуң Чазаа-биле дугуржулга езугаар республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация 1995 чылдың апрельде ол чуртка чораан. Моолдуң Президентизи П. Очирбат делегацияны хүлээп алган, оралакчы-премьер Ч. Пурэвдорж болгаш албанның өске-даа кижилери-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны кылган. Аян-чоруктуң түңнелинде Протоколга ат салдынган. Моол биле Тыва Республиканың аразынга бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны хөгжүдериниң эң чугула угланыышкыннары ында илереттинген. Тодаргайлаарга, садыг-экономика, эртем-техника болгаш культура талазы-биле дугуржулганы белеткээр, кады ажылдажылга бүдүрүлгезин тургузар, көдээ ажыл-агый чиг-эдиин болбаазырадыр талазы-биле кооперативтиг харылзааларны тургузар, Саяногорск — Шагаан-Арыг — Кызыл—Улангом — Ховд суг-автомобиль оруунун тударынын техника-экономиктиг үндезилел-барымдаазын болгаш Тыва Республиканың Моолга Төлээ черин ажыдарынга эргежок чугула документилерни белеткээр дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Моолдуң Эртем болгаш өөредилге яамызының база ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күркомитединиң аразынга 5 чылда кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдынган. Удур-дедир солужулгага үндезилээш специалистерни белеткээр, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге студентилерни өөредир талазы-биле кады ажылдажылганы ханыладырынче, эртем албан черлериниң аразынга харылзааларны калбартырынче, дыл эртеминиң, төөгүнүң, экологияның болгаш этнографияның талазы-биле шинчилелдерни кады чорударынче ол угланган.

ТР-ниң Чазаанын чалааны-биле эрткен чылдың күзүнүнде Моолдуң Ховд аймааның Буян сумузунуң этниктиг тываларының, моол хамаатыларның делегациязы республикага чораан. Аалчылар Черби суму чагыргазының ажылының болгаш ногаа культураларын өстүрер талазы-биле «Кара-Хаак» совхозтуң дуржулгазы-биле таныжып, «Кызыл» совхозта куш фабриказынга база чорааннар. Эрткен чылдың октябрьда Кара-Хаак сумунуң делегациязы харыы аян-чорукту кылган. Көдээ ажыл-агый продуктуларын болгаш чоннуң хереглел бараанның бартер аргазы-биле солчуру, школалар аразынга дорт харылзааларны тургузары, бүдүрүлге болгаш культура адырларынга бот-боттарынга ажыктыг дуржулга өөренири көрдүнген Дугуржулгага ат салдынган.

Улан-Баторга ат салдынган Протоколду боттандырарының практиктиг айтырыгларын Моолдуң национал хөгжүлдезиниң департамент даргазы, сайыды Ч. Улаан болгаш Моолдуң садыг база үлетпүр сайыдының оралакчызы Ц. Ендон, Моолдуң кызыгаар чоогунда аймактарының удуртукчулары-биле 1995 чылдың августа Ховд хоорайга болган ужуражылгага чугаалашкан.

Кызыгаар чоогунга кады ажылдажылганы улам ыңай хөгжүдеринге чамдык чугула айтырыгларны шиитпирлээринге аңаа деткимчени бээр. Оларның санында «Хандагайты», «Цаган-Тологой» болгаш «Шара-Нуур» эрттирилге пункттарын тудары база чаартылары, визаларны кылырының, национал валюта-акшаларны кызыгаар чоогунга садыглажыышкын киржикчилериниң аразынга санаашкыннарга ажыглаарының, Хандагайты—Улангом—Ховд автооруукту тударының айтырыгларын шиитпирлээри ында кирип турар.

КУР-нуң Иштики Моол Автономнуг районунуң (КУР-нуң ИМАР) Чазааның болгаш КУР-нуң Геология болгаш минералдыг курлавырлар яамызының чалааны-биле Тыва Республиканың Чазаанын Ш. Д. Ооржак удурткан делегациязы эрткен чылдың апрельде ИМАР-га болгаш Пекинге чораан. Сорулгазы — күрүне эрге-чагырга органнарының, хөреңгитен бөлүктериниң төлээлекчилери-биле харылзааларны тургузары. ИМАР-ның Чазаанын Даргазы делегацияны хүлээп алган. Ол аян-чоруктуң түңнелинде Найыралчы харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы тургузар база хөгжүдер дугайында дугуржулгага ат салдынган. Пекинге Президент Ш. Д. Ооржактың болгаш делегация кежигүннериниң Улус Төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат Хуралының Доктаамал Комитединиң Даргазының оралакчызы, КУР-нуң минералдыг курлавырларының геология сайыдының оралакчызы Бухэ-биле ужуражылгалары болгулаан.

Кады ажылдажылганың тодаргай айтырыгларын өөренип көөрү-биле КУР-нуң ИМАР Чазаанын Даргазының оралакчызы Бао Вэн-Фа удурткан делегация эрткен чылдың июльда харыы аян-чорук кылып, Тывага чораан. 1995 чылдың сентябрьда КУР-нуң ИМАР Хух-Хото хоорайынга ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күркомитеди биле ИМАР-ның Өөредилге эргелелиниң аразынга Дугуржулгага ат салдынган. Тала бүрүзү чылдың-на ийи чедир кижини өөредилгеге хүлээп алыр, кыдат болгаш орус дылдарны өөренир сорулга-биле чайгы үеде школачылар солчулгазын боттандырар. Тываның чонунуң чаңчыл болуп келген эмнээшкининиң эртем-техниктиг төвү-биле КУР-нуң «Сань Жун» компаниязының аразынга Дугуржулгага ат салдынган, ук компания бистиң республикага ажылдаары-биле беш эмчини чорудар болгаш эмнээшкин аппаратуразын база эмнер аймаан эккээр.

Кадрлар белеткелин чорудар, бүдүрүлгеге үлетпүрнүң химия технологияларын нептередир улуг эртемден, эртемнер доктору, профессор В. Баатар ажылдаары-биле Тываже чалаткан. «Сань Жун» кыдат компания дүк чуур комплексти тургускан. «Байлак-Импекс» кады ажылдажылгалыг садыг компаниязы тургустунган. Бии-Хем кожууннуң «Сесерлиг» совхозунга кыдат бөлүк ногаажылар ажылдаан.

КУР-нуң Синьцзян Уйгур автономнуг району-биле харылзаа тургустунган. Ол автономнуг районнуң Улусчу Улуг Хуралының Доктаамал комитединиң Даргазының оралакчызы Тербарр-биле ужуражылга 1995 чылдың августа болган. Тыва биле КУР-нуң Синьцзян-Уйгур автономнуг районунуң аразынга көдээ ажыл-агый, садыглажыышкын талазы-биле ийи таланың харылзааларын тургузар, агаар болгаш автомобиль харылзаазын организастаар дугайында Протоколга ат салдынган.

Россия Федерациязының албан езузунуң делегацияларының составы-биле Чазактың кежигүннери даштыкы чурттарже аян-чоруктарны болгаш ажыл-албан аайы биле чоруушкуннарны 1995 чылда кылгылаан. Чижээлээрге, Федерация Чөвүлелиниң шугуму-биле ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегация Японияга чораан. Аян-чоруктуң үезинде япон-тыва парламент лигазы тургустунган болгаш бодунуң ажылын эгелээн, кады ажылдажылга дугайында Протоколга ат салдынган. Тыва Республика биле Японияның аразынга кады ажылдажылганы хөгжүдериниң Программазы бадылаттынган, япон-тыва найырал ниитилели тургустунган. Тыва дугайында рекламныг телефильм тырттырарынга тайылбыр материалдарын япон талага берген. Спорт талазы-биле харылзааларны тургузар талазы-биле саналдар киирттинген, кремний болгаш магний оксидтерин алыры-биле Хову-Аксының рудазын, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кудурук (төнчү) артынчыларын комплекстиг болбаазырадыр талазы-биле салыышкыннар төлевилелдери белеткеттинген.

Европа Чөвүлелиниң чалааны-биле, Россия Федерациязының субъектилериниң удуртукчуларының Швейцария баар делегациязының аян-чоруунга Тыва Республиканың Президентизи киришкен. Ол аян-чоруктуң түңнелинде Швейцарияның Федералдыг, девискээр болгаш чер-чер эрге-чагыргаларының, а ол ышкаш ол чурттуң хоойлужудулгазының чогуур органының практиктиг ажылы-биле таныжар дээш швейцар удуртукчулар болгаш специалистер-биле ужуражылгалар база семинарлар болгулаан.

ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. О. Оюн садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле Россия-Моолдуң Чазактар аразының комиссиязының Улан-Баторга болган үшкү хуралының ажылынга киришкен. Россия биле Моолдуң кызыгаар девискээрлериниң аразынга харылзааларны хөгжүдеринче улуг кичээнгей аңаа салдынган.

Францияның, Англияның болгаш Ирландияның күрүне албан черлериниң ажылы-биле таныжары-биле Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының шугуму-биле Россия девискээрлериниң делегациязының составы-биле ол чурттарга ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу, күрүне секретары В. С. Очур-оол ол чурттарга чораан.

Республиканың делегациязы Иркутскиге россия-корей дөрт дугаар хуралдың ажылынга киришкен. Корей хөреңгитен бөлүктер болгаш фирмалар Тыва-биле кады ажылдажылгага сонуургалдыын ужуражылгага илереткеннер.

Турция-биле найыралчы харылзаалар быжыгып турар. Бистиң республиканың делегациялары түрк күрүнелериниң болгаш улустарның найырал, акы-дуңма чорук болгаш кады ажылдажылганың үшкү Конгрезиниң, түрк улустарның Бүгү-делегей Конгрезиниң ажылынга киришкен, ук конгрестер Измир хоорайга болуп эрткилээн. Культура, кино болгаш туризм сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар Турцияның Культура яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары-биле ужуражыр аргалыг болган. Турция Республиканың Культура яамызының болгаш ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызының аразынга Культура талазы-биле кады ажылдажылга дугуржулгазынга 1996 чылдың мартта Стамбулга ат салырының дугайында дугуржулга чедип алдынган. ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының болгаш Өөредилге яамызының, база Турцияның кады ажылдажылга болгаш хөгжүлде (ТИКА) агентилелиниң дугурушканы ёзугаар бо чылын Стамбулда «ФЕСТО» акционер ниитилелиниң өөредилге төвүнге дөрт неделяның курстарынга электроника болгаш ыяш болбаазырадыр технологиялар талазы-биле дөрт тыва специалист аңаа мергежилин бедидер.

Германия-биле харылзаалар хөгжүп турар. Лаара хоорайның община бургомистриниң чалааны-биле Тываның делегациязы тус черниң бот-башкарылгазының дуржулгазын өөренип көөр сорулга-биле эрткен чылдың майда Баден-Вюртенбергке чораан. Делегация кежигүннери Баден-Вюртенберг чериниң бюджет-саңхөө, үндүрүг системазы, кадык камгалал, өөредилге, социал камгалал, культура албан черлериниң, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылы-биле танышканнар. Тургустунган харылзааларны улам ыңай хөгжүдериниң айтырыгларын өөренип көөрү-биле Лаара хоорайның община бургомистри дээрги Шаарлерге баштаткан делегация харыы аян-чорук кылдыр Кызылга чораан.

Голланд «Дару» фирманың президентизи дээрги Ван дер Веенниң чалааны-биле республиканың көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының сайыт С. Х. Монгуш баштаан бөлүү болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң дуржулгазын, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр технологияларны өөренип көөр сорулга-биле Нидерландыларга чораан. «Голсма Техник» фирма «Рассвет» совхозка ногаа шыгжаар черге дерилге болгаш эптелге херекселдери-биле кады вентиляция механизмнери ,«Мейн Групп» фирма Кызылдың куш фабриказынга шакта 500 баш кушту согар болгаш болбаазырадыр шугумну «Мейн Групп» фирма — Кызылдың эът комбинадынга колбаса-консерва бүдүреринге дерилгени болгаш агым сугну арыглаарынга компактылыг модульду чорудуп бээр талазы-биле керээлер чардынган.

Президент Ш. Д. Ооржак баштаан делегацияның ажыл аайы-биле Санкт-Петербургче аян-чоруунуң үезинде «Дука-Агроинвест» итали фирманың президентизи дээрги Марко Сульприцио-биле ужуражылгалар болгаш чугаалажыышкыннар болган. Бот-боттарынга ажыктыг үр хуусаалыг кады ажылдажылга дугайында талаларның бодалдары илереттинген. Дугуржулгага ат салдынган.

Адаттынган Дугуржулганы боттандырар сорулга-биле «Дука-Агроинвест» фирманың чалаанын езугаар Ш. Д. Ооржак баштаан делегация эрткен чылдың декабрьда ажыл аайы-биле Италияга чораан. Хөреңгитен бөлүктерниң төлээлекчилери, бизнесменнер, фирмаларның болгаш компанияларның, банкыларның удуртукчулары-биле хөй санныг ужуражылгаларның база чугаалажыышкыннарның үезинде Италияның чамдык хоорайларынга компенсация негелделерин барымдаалап дыт ыяжының комплекстиг болбаазырадылгазын, кеш чиг эдин эттээрин организастаарынга Италияның машина-тудуушкун фирмаларының техниктиг дерилгелерин чедиреринин, пластмассатан шилдерни кылып бүдүрер талазы-биле дерилгелерни болгаш технологияларны база эзиртпес суксуннарны, арыг болгаш минералдыг сугларны, хандыларны, үнүш үзүн кылып үндүреринге үзе кудар шугумну чедирип дужаарының айтырыгларын чугаалашкан болгаш дугурушкан. Тус черниң эът комбинаттарының баазазынга аъттарны согарын болгаш дараазында ону Италияга база Европаның өске-даа рыноктарынга аът эъдин болбаазырадырын Тывага организастаар талазы-биле саналдарны чугаалажып көрген.

Чазак делегациязы Россияның Римде элчин черинге чораан болгаш, элчин Р. Ф. Теякин-биле ужурашкан. ФАО-нуң — КНО-нуң адаанда ажылдап турар делегей организациязының Чиңгине секретарының бирги оралакчызы дээрги Новард Хорд база даштыкы экономиктиг харылзаалар институдунуң Чиңгине директору дээрги Роберт Каморано-биле ужуражылгаларны чоруткан.

Тыва Республиканың Фирмалар болгаш компаниялар төлээ черин Римге албан ёзузу-биле ажытканы ужуражылгаларның болгаш чугаалажыышкыннарның түңнели болган. Төлээ черниң таныштырылгазынга Россияның Италияда элчин черниң ажылдакчылары, Кыдаттың, Венгрияның, Югославияның, Румынияның элчин черлериниң экономика талазы-биле чөвүлекчилери болгаш секретарьлары, фирмалар, компаниялар удуртукчулары, итали политиктиг ажылдакчылар болгаш эрге-чагырга удуртукчулары киришкен.

«Дука-Агроинвест» фирма чоннуң хереглел бараанның, пластмассатан шилдер кылып үндүрер талазы-биле бүдүрүлге шугумун Тываже чорударын организастаарын, эзиртпес суксуннарның калбак ассортиментизин бүдүрерин, оларны кудары-биле катай организастаарынга дузалаарын саналдаан.

АКШ-тың Алабама штадының Бирменгемге Камгаладылга бизнезиниң удуртукчуларының бүгү-делегей шуулганы эрткен чылдың күзүнүнде болуп эрткен. Республикадан аңаа «АСКО-ТЫВА» камгаладылга компаниязының чиңгине директору Д. Г. Заркевич киришкен. Тываның камгаладылга рыногунга үр үеде турум болгаш карылга чок ажылдап турар «АСКО-ТЫВА» чамдык өске-даа компанияларның санынга кирип, «Камгаладылганың профессионалы» алдын медальга төлептиг болган. Ол ышкаш делегейниң 80 чурттуң компанияларын каттыштырып турар Делегейниң камгаладылга ниитилелинге ону хүлээп алган. Экономика талазы-биле турум чоруктуң эрге-ажыктарынга дүүштүр катап камгаладылга айтырыгларынга онза улуг үлүг-хуузу биле «АСКО-ТЫВА» АКШ-тың камгаладылга компанияларының ассоциациязынче кирген. Ооң биле холбаштыр компания делегей чергелиг элээн улуг харылзааларлыг болу берген, ол харылзаалар ооң чүгле бодунуң хөгжүүрүнге калбак перспективаларны ажыдып турар эвес, харын-даа камгаладылга камгалалы-биле Тывага делегейниң кандыг-даа инвестицияларын хандырар арганы берип турар.

«ХГС» акционер ниитилелдиң (Москва хоорай) чалааны-биле ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күркомитединиң даргазы Д. И. Чыдым Дюссельдорфка болган полиграфия дерилгелериниң делегей делгелгезинге эрткен чылдың майда чораан. Эргежок чугула полиграфия дерилгезин садып алыр кылдыр чээлиин «ХГС» акционер ниитилели Парлалга болгаш информация күркомитединге тыпсыр дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ону эптеп салырын боттандырары, магадылалдыг хандырылгазы болгаш кадрлар өөредилгезинде баш удур көрдүнген.

Моол болгаш тибет дылдыг улустарның комиссиязының чалааны езугаар эрткен чылдың сентябрьның төнчүзүнде Тайваньга эрткен делегей ужуражыышкынынга Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамының сайыды Ч. С. Монгуш киришкен. Бо ужуражыышкынның деңнелинге эрткен чугаалажыышкыннар үезинде Тайваньның экономика яамызының төлээлекчилери минералдыг болгаш чиг эт курлавырларын шиңгээдип алырынга кады ажылдажылга талазы-биле дугуржулганы белеткээринге болгаш аңаа ат салырынга тодаргай сонуургалын илереткен.

Россияның болгаш Германияның чазактар аразында дугуржулгазын езугаар 25 миллион немец марка акшаның техниктиг-чээлизин алыр талазы-биле ажылды эрткен чылын уламчылаан. Амгы үеде бо айтырыгны колдуунда шиитпирлээн, бо акша дериг-херекселдерни чорударының үе-чадазында келген. Эрткен чылын агробизнес талазы-биле Россия-америк комиссияның «Тыва имэкс» дээр күрүне фирмазын дамчыштыр агробизнес талазы-биле АКШ-тың 255 муң доллар акшазынга деңинвестиция төлевилелин киирген. Төлевилелди камгалаан, акшаландырыышкынны ажыдарының айтырыгларын шиитпирлеп турар.

Инвестицияларны (салыышкыннарны) хаара тудар сорулга-биле Делегейниң валюта фондузу чээлилерни бээриниң айтырыгларын ажылдап кылып турар. ТР-ниң инвестициялар болгаш саарлыкчыларны деткиир талазы-биле комитеди экологтуг арыг сугну саваларга кудар заводту болгаш Кызыл аэропортунуң самолеттар хонар, ужуп үнер шөлүн тудар талазы-биле тодаргай программаларны Югославияның «Ко болгаш МТД Инжениринг МД» фирмазы чорударын акшаландырар арганы өөренип көрүп турар.

Октябрь айда кызыгаарлаттынган харыысалгалыг «Дук» деп ниитилел «Вест-Холдинг» деп кады ажылдажылга бүдүрүлгези-биле керээ чарган, ооң езугаар «Вест-Холдинг» дүктүң баштайгы чуулдазын чорудар фабриканы чаарты кылырынга инвестиция чээлизин бээр. «Вест-Холдинг» компания Тывага чээли тыпсыр черлерни ажыдарының база кады ажылдаар банкыны тургузарының айтырыгларын шиитпирлеп турар.

Кады ажылдаар бүдүрүлгени тургуспушаан, Тардамның алдын-рудалыг черин шиңгээдип алырынга АКШ-тың 25 миллион доллары-биле акшаландырар дугайында Англияның «Тыва-Майнинг Лтд» компаниязының тодаргай саналдарын алган бис. Бо саналды ТР-ниң Чазаа чүүлдүгзүнген.

Ооң-биле кады даштыкы салыышкыннарның байдалы ниити Россияда-даа, Тывада-даа таарымча чок болуп турарын айтыр херек. Инвесторларга улам таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш республика экономиказынга даштыкы болгаш чурт иштиниң инвестицияларынга идиг бээриниң программазын амгы үеде ажылдап кылып турар.

Валюта-санажылга операцияларын Тываның Ажаалга банкызының эргелели, Россияның Көдээ ажыл-агый банкызының Тывада девискээр салбыры чорудуп турар. Бөгүнгү байдалды ап көөрге, хууда кижилерниң 257, юридиктиг албан черлериниң 17 агар саннары бар бооп турар. Республика девискээринде 8 орнажылга-солчулга пункттары ажылдап турар. Он айлар дургузунда 1,3 млн. долларны саткан, 1,2 млн. долларны садып алган.

Россияның ДЭХЯ-ның Тыва талазы-биле төлээ эргелели 1995 чылдың 10 айларында стратегтиг чугула чиг этти даштыкыже үндүр садар керээзин бүрүткээр 5 сертификатты берген. Чижээ, ине бүрүлүг ыяш материалдарынга, чес болгаш демир-дес артынчыларынга, Тываның Каайлы албанының медээзин езугаар алырга, 1995 чылдың 11 айларында даштыкыже саткан бараанның өртээ 5,7 млрд. рубль, киир, садып алган бараанның — 5,9 млрд. рубль болган. Эрткен үеде үндүр-киир садыглашкан операцияларның өртээниң кол кезин Бангладешке, Германияга, Украинага онаажып турар. Республиканың даштыкы садыг-саарылгазынга улуг рольду Казахстан, Узбекистан, Беларусь болгаш Австрия база ойнаан. Россия — моол кызыгаарга эрттирилге чуруму шиңгыыратканының түңнелинде ийи таланың албан черлериниң, хуу кижилериниң ажыл-агыйжы харылзааларының иделкейи дыка кудулаан.

Республиканың делегациялары, бүдүрүлгелери болгаш организациялары Ховдуга (Моол), Австрияга, Новосибирскиге болгулаан делгелге-ярмаркаларга киришкен. Ховд хоорайга эрткен делегейниң делгелге-ярмарказынга Тываның машина заводу, «ТЭС» компания, «Лейпортуд» дээр кады ажылдажылга бүдүрүлгези, Черногорскиде «Искож» комбинат (оларны дипломнар биле шаңнаан), Тываның Чурукчулар эвилели киришкен.

«Сибирь дугуржулгазы» Ассоциацияның инициативазы-биле организастаан, Австрияга эрткен «Сибирь Европага байыр чедирип тур» деп делгелге-көрүлдеге ТР-ниң Президентизи баштаан Тываның делегациязы киришкен. Ш. Д. Ооржак «Сибирь дугуржулгазының» даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле таарыштырылга чөвүлелиниң даргазы кижи болганда, ону Россияның Австрияда Садыг төлээ черинин удуртукчузу Г. Н. Фильшин хүлээп алган. Австрияның болгаш Сибирь девискээрлериниң, ооң иштинде Тываның аразында садыг-экономиктиг харылзааларны хөгжүдеринге холбашкан хөй айтырыглар талазы-биле бодалдар солчуушкуну болган.

Делгелгеге бистиң республиканы өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң 14 бүдүрүлгелери, организациялары база фирмалары төлээлээн. Чедери берге черлерге дүрген тудар белен медицина пункттарын, амгы үениң диагностика болгаш эмнээшкин аппаратураларын, дериг-херекселдерни, чарыгдал материалдарын биске бээрин барыын таланың фирмаларынга сүмелээн, ол дээрге Барыын Европаның, АКШ-тың, Японияның кол-кол фирмаларының продукциялары болуп турар. Оон аңгыда хеп чуп, арыглаар херекселдер бүдүрер дериглерни, бичии мини-заводтарны, электри приборларын, хөй янзы пөстерни бээрин саналдаан бис. Өскээртен сөөртүп кээр чиг эт-биле «Дааранылга фабриказы» деп эштелгеге хеп чуур чүүлдер бүдүрер талазы-биле протоколга Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы, «Кызылдың дааранылга фабриказы» ХКЭ, Австрияның «Алфета» фирмазы ат салган. Делгелге-көрүлдеге бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдип алырының Тывада институдунуң ажылдап кылганы инвестицияның 6 төлевилелин киирген. Оларның аразындан республиканың минералдыг курлавырларын болбаазырадыр талазы-биле 5 төлевилелди Австрияның металлдар үндүр-киир садар талазы-биле «Аигнер» дээр улуг фирмазы баш удур өөренип көөрү-биле хүлээп алган.

«Сибирь Европага байыр чедирип тур» деп делгелгеге идепкейлиг киришкени дээш Тываны Австрияның Линц хоорайының «Дизайн-төп» деп тускай шаңналы-биле шаңнаан.

Делегейниң XX «Трансиб-экспо-95» дээр, Новосибирскиге эрткен универсалдыг Сибирь делгелгезинге республиканың баштайгы киржилгези чедиишкинниг болган, аңаа Сибирьниң девискээрлери, Россияның болгаш даштыкы чурттарның 200 хире бүдүрүлгелери болгаш фирмалары киришкен. Тываның делгиирлерин делгелгениң алдын медалы-биле үнелээн.

Россия-герман «Вест-Холдинг» дээр кады ажылдажылга бүдүрүлгези эрткен чылдың сентябрьда Кызылга ГФР-ниң «Кауфринг» дээр фирмазының бараанарының делгелге-ярмаркызын эрттирген. Бо дээрге универмагтарның болгаш тускайлаттынган магазиннерниң маркетинг каттыжыышкынының Европада эң улуг сервис төвү болуп турар. Ол ышкаш герман «Агентур Прилль» болгаш «Докор» дээр фирмаларның бараанарын садар төп бооп турар. Делгелгениң түңнелинде барыын фирмаларның бараанарын садар Европа хевиринин универсалдыг садыын Кызылга ажыдар дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Республика найысылалынга «Хөөмей-95» деп делегей симпозиумун эрттирген, аңаа Канаданың, АКШ-тың, Японияның, Германияның, Нидерландыларның, Францияның, өске-даа чурттарның эртемденнери болгаш күүседикчилери киришкен. Күрүнениң «Саян» ансамбли Францияга оюн көргүзүп чораан, ооң соонда Испанияга ойнаар чалалганы алган.

Моолга, КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунга, Турцияга студентилер өөредириниң немелде хемчеглерин алган. Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди Моолдуң болгаш Кыдаттың ИМАР-да чогуур структуралары-биле дээди тускай ортумак өөредилге черлериниң аразында эртем база өөредилге талазы-биле дорт харылзааларны хөгжүдер дугайында дугуржулгаларга ат салган. Бо чылын Турцияның өөредилге черлеринге өөредири-биле 10 студентини ынаар чоруткан.

Тыва болгаш моол эртемденнер Убса-Хөлде биосфера шинчилелдериниң делегей төвүнүң боттандырып турары «Убса-Хөл» деп шинчилээшкинин уламчылаан. Бо шинчилел талазы-биле делегейниң дөрткү симпозиуму Моолга эрткен. ТЛДТШИ-ниң эртемденнери россия-америк, россия-герман, россия-англи кады төлевилелдерге (тюркология болгаш хеология талазы-биле) киржип турар.

Бистиң республикага даштыкының сонуургалы улгадып, даштыкы туристерниң саны өзүп турар. «Спутник» АН турисчи кол организация болуп артпышаан. 1995 чылда Швейцариядан, Тайваньдан, Голландиядан, Австриядан турисчи бөлүктерни хүлээп алган. Курорт-турист бажыңнар болгаш комплекстерниң Төп эртем-шинчилел институдунуң, Россияның культура болгаш бойдус эртинезиниң эртем-шинчилел институдунуң специалистерин киириштирип, туризмни хөгжүдер концепцияны ажылдап кылган. Ону ТР-ниң Чазаа бадылаан, баштайгы ажылдарны чорударынга 1 млрд. рубльди берген.

Аңнаар болгаш балыктаар туризмни хөгжүдер талазы-биле Чазактың тускай доктаалын хүлээп алган. Даштыкы хамаатыларга, янзы-бүрү фирмаларның төлээлеринге, хуу кижилерге ажылдарны организастап эгелээн. АКШ-тың аңнаар клубтары-биле ажыл-агыйжы харылзааны тургускан, оларның төлээлери республикага ийи катап келген. Эксперт аңнаашкынны организастаан, ынчалза-даа америк тала албан езузунуң түңнелин ам дээрезинде үндүрбээн. Туризм ажылдарын чорударының баш удур киноматериалдарын чыгган.

Даштыкы чурттар-биле экономика болгаш садыг харылзааларын хөгжүдеринге чамдык барымдаалар дыка улуг саадаашкыннарны таварыштырып турар. Республикада болгаш ниитизи-биле Россияда даштыкы салыышкыннарны хаара тударының дээштиг механизмнерин ам-даа тургуспаан. Чүнүң-даа мурнунда Россияга инвестиция механизминиң байдалын кадыкшылдары эргежок чугула бооп турар, ол чорук чуртта бооп турар экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың туруш чок бооп турары-биле тодараттынып турар. Даштыкы инвестицияларның кээрин саададып турар барымдаалар болза, ам күштүг бооп турар үндүрүг хоойлужудулгазының айтырыглары, валюта болгаш банк таарыштырылгазы, садыглажыышкын механизминде чедир кылдынмаан чүүлдер, страхованиениң калбак системазының чогу, даштыкы инвестицияларны камгалавайн турары болур.

Бис бодап көөрүвүске, даштыкы инвестициялар-биле ажылдап турар бүдүрүлгелерге үндүрүгнүң тускай чиигелдезин база Тывада коммерция ажыл-чорудулгазын кылып турар даштыкы компанияларга тускай үндүрүг чиигелдезин тургузар дугайында айтырыгны өөренип көөрү эргежок чугула болуп турар. Хоойлужудулга-норма баазазын сайзырангайжылары, Тываның ам күштүг болуп турар хоойлуларынга немелделерни, өскерилгелерни киирери (даштыкы инвестицияларны хаара тударынга холбашкан) эргежок чугула.

Ынчалза-даа даштыкы инвесторларга эң-не эки магадылал болза, делегей негелделеринге дүгжүп турар, эки үндезиниг төлевилелдер болур. Ынчалза-даа ындыг сайзырангай төлевилелдерге бистиң чедеривис ам-даа ырак. Бедик мергежилдиг кадрларны белеткээри чугула бооп турар.

Даштыкы экономиктиг харылзааларны организастаарынга болгаш хөгжүдеринге чогуур инфраструктураны тургузар ужурлуг. Кызыл хоорайга делегей чергелиг аэропортту тударын доозар херек. Эң эки гостиницаларны, амгы үениң улуг ажыктыг харылзаазын транспорт чепсек-херекселдерин, ачы-дуза чедирилгезин хандырары чугула.

Ниитизи-биле чугаалаарга, бергелер турза-даа, бистиң даштыкы харылзааларывыс республиканың болгаш ооң чонунуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турарын долу бадыткап болур бис.

Валерий САЛЧАК,
ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы, Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының сайыды.

ДЕМНИГ БОЛУР БОЛЗУВУССА...

Тес-Хем кожууннуң Кызыл-Чыраа сумузунда бар 316 өрегеде 1392 кижи чурттап, амыдырап турар. Көдээде 27 малчын, 12 хуу кодан бар. Арат ажыл-агыйларының саны—56. Школада 312 өөреникчи, ясли-садта 55 уруг хаара туттунган. 182 пенсия назылыглар, 97 бот-иелер, өскүс уруглар чагырга черниң хайгааралында. Хуу чонда мыйыстыг бода 1440 баш, шээр мал 3640, хаван—78, чылгы—98 бар. Куш аймаа болгаш азырал тоолайларны азырап турар өрегелерниң саны чыл келген тудум немежип көвүдээн. Чоннуң хуу малының баш санының өзүп турары—амыдыралдың эки талазы-дыр деп бодаар-дыр мен.

Чазын чагырга чери 80 касты, 600 дагааны эккелгеш, чонга саткан. Чайын мал чеминиң белеткелинче чонну эвилелдеп организастааның түңнелинде, 486 тонна сиген белеткеттинген. Өреге бүрүзү барык 4 тоннадан эвээш эвес сигенни белеткеп алган.

Араттар чединмес 18 хире өг-бүлеге тараа аймаа-биле дузалаан, чагырга чери коллективтиг ажыл-агыйлар пенсионерлерниң аъш-чеминиң курлавырынга немештир картофель, капустаны-даа берген. 42 студент уруглар, оолдарга материалдыг дузаламчыны база чедирген. Хөй тараа ажаап алган, картофель, ногаа өстүрген, чечек тараан албан черлерин, араттарны, өг-бүлелерни күскү дүжүт байырлалында чагырга чери тускай шаңнап мактаан.

Тус черниң чагырга чериниң ажылдакчылары 150 кубометр одаар ыяшты белеткээш, уруглар албан черлеринге, эки турачыларга, чединмес 16 өг-бүлелерге дүжүрүп берген. Уруглар албан черлериниң, көдээ клубтуң, эмнелгениң агар септелгезин өй-шаанда чоруткан. Кижи эмнелгезинде таарымчалыг байдалдар тургустунган. Эрткен чылын 25 чаш уруглар немешкен. Багай чүве—өкпе аарыының талазы-биле тус черни чогумча чок деп санап турар. Улуг биче назылыг 41 кижини / эмчи хайгааралынга алган. Бо айтырыг талазы-биле чугааны кожуун эмнелгезиниң эмчилери-биле кылып, арга-сүмени солчуп чугаалашкан. Ортумак школада, ясли-садтарда байдал чүгээр.

Сөөлгү чылдарда суурда тудуг ажылы чорувастааныңдан ясли-садтарның бажыңнары эргижирээн, көдээ клубтуң-даа байдалы эки эвес. Ак-Эрик суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле ТР-ниң Чазаа тускай доктаал хүлээп алыр апарган-дыр деп ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чон-биле ужуражылга үезинде чугаалааны черле чептүг үндезинниг.

Шалың акшазы ай-айы биле үнмейн баарга, чоннуң социал амыдыралынга хүн бүрүде бергедээшкиннер туруп келир. Суур чону колдуунда пенсия, пособие-биле амыдырап келген-не болгай. Кожпонуң талазындан бараан-биле хандырылга чегей, суурда хлебти харын кылып, быжыра берген. Чүгле далган-биле үзүктелиишкин чок хандырарын чон негеп, дилеп турар.

Кем-херек үүлгедии суму девискээринде эрткен чылын 4 катап өскен турган. Кижи амы-тынынга чедер, күштээшкин-даа херектер болган. Участок шагдаазынга Юрий Маады ажылдай бергенде, байдал ам харын өскерилген.

Кожууннуң иштики херектер килдизиниң даргазының оралакчызы Валентина Монгуш Ак-Эрик девискээринге кем-херек үүлгедиглерин баш удур болдурбазының талазы-биле хемчеглерни шагдаа ажылдакчылары-биле ап келгениниң түңнелинде, мал оорлары, кызыгаар үрекчилери удаа-дараа туттуруп турар. Шагдааларның чымыштыг ажыл-ижинге суур чону эки үнелелди берип эгелээн.

Зоя ЛАЙДЫП.
Кызыл-Чыраа суму чагыргазының даргазы.

Медээлер

АЖЫК ЧУГАА

РФ-тиң Үндүрүг полициязының Федералдыг албанының ТР-де эргелелинге республиканың массалыг информацияның кол чепсектериниң удуртукчулары-биле эргелелдиң начальниги В. С. Чанзан-биле ужуражылга болган.

Генерал-майор В. С. Чанзан Үндүрүг полициязының ажылының эрткен чылда ооң ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң, аңаа бүзүрээн албанның ажыл-херээниң бөгүнгү байдалының болгаш перспективаларының дугайында тодаргай чугаалаан. Журналистерниң айтырыгларынга база чедингири-биле харыылаан. Чугаа бүзүреңчиг байдалга эрткен. Беседа киржикчилериниң сонуургаан айтырыгларынга эргелелдиң кол килдистериниң удуртукчулары харыыларны бергеннер. Ужуражылга дугайында отчет парлаттынган турар.

Бистиң корр.

ЭРЕС-ДИДИМ ЧОРУУ ДЭЭШ

Эрткен чылдың майда Сахалинде Нефтегорск хоорайга коргунчуг халаптың — чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга ТР-ниң дилеп тывар болгаш амы-тын алыр албанының ажылдакчылары аңаа барып, эрес-дидим ажылдааш келгеннер. Оларның ажылын бедик биле үнелээш, РФ-тиң Президентизи Б. Ельцин 9 кижини «Өлүп чытканнарның амы-тынын алганы дээш» медаль-биле шаңнаан.

Нефтегорскиге болган айыылдыг халаптың уржуктарын чайладыр херекке үстүнде шаңнатканнардан аңгыда, ында чурттап, ажылдап турар бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс үлүг-хуузун база киирген бооп турар. Чижээ, «Сахалиннефтьгаз» акционер ниитилелдиң слесары **Монгуш-оол Доякпанович ДОНГАК** чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга эрес-дидим, карак кызыл, бедик мергежилдиг ажылы дээш РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы-биле «Эрес-дидим маадырлыг ажылы дээш» орден-биле шаңнаткан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Нефтегорскиге чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга киржип, канчаар-даа аажок кээргээчел, чымчак сеткилдиин илередип, эрес-маадырлыг чорукту кылганнар, ол дээрге бистерге, эң ылаңгыя аныяк өскенге үлегер болур.

Түлүш СТАЛ-ООЛ.

Парлаттынган материалга хамаарыштыр харыы

ЧӨПТҮГ ШҮГҮМЧҮЛЕЛ АЖЫКТЫГ

Хүндүлүг Александр Санчаевич!

1996 чылдың январь 24-те «Шын» солунга «Эрткен соңгулдаларның кадар болгаш казыырлары» деп эгелиг материалыңарны кичээнгейлиг номчуп таныштым. Ук материалга чүгле эрге-хоойлу, соңгулдалар дугайында хоойлуларга, дүрүмнерге, Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының соңгулда кампаниязының үезинде Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга методиктиг, практика-дузалал, арга-сүме каткан соңгулдалар үезинде хоойлуларның чамдык чүүлдерин канчаар шын тайылбырлаарын, ажыглаарының дугайында сүмелерге, тайылбырларга даянып үндезилеп алгаш, Силерниң көдүрген чамдык хоойлудан «хажыдыпкан» чүүлүнерге тодаргай харыыны берип ор мен.

Соңгукчу кижи соңгулда бюллетенин, паспортун азы ону солаан соңгукчуну херечилеп турар документилерин езугаар алыр ужурлуг. Мында кандыг-даа маргылдаа чок. А силер, Александр Санчаевич, соңгулда дугайында хоойлуда бюллетеньнерни паспорт азы ону солаан кижини херечилеп турар өске-даа документилер езугаар ап болур деп көрген дээн. Кандыг документилер паспорт солуп болурун деп «чилигни» кара өжегерээн оюп каапкаш, хоойлу езугаар тайылбырны бербейн, актыг черге чүгле буруудадып алырынче углаашкаш, бижээниңер чүге-даа, каяа-даа силерни чедирбес болгаш сан ойнап алыр дээн оралдажыышкынынар шуут болдунмас чүве-дир. Паспортту шынзылгалар, аңаа бөдүүн таңмалыг, таңма чок шынзылгалар пенсия дептери, студент билеттер, зачет дептерлери, эмчи шынзылгалары солуп шыдавас деп чүвени билзе эки-дир.

Паспортту солуп болур кижини херечилеп турар документилер дугайында шын айтырыгны «Россия хамаатыларының дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың февраль 6-дан эгелээш күштүг болуп турар федералдыг Хоойлуда тодаргай чыскаап бижээш, тайылбырлап каан. Паспортту хоойлу езугаар солуур документилер дээрге, шериг биледи, паспортту чидирген кижилерге иштики херек органнарының берип турары № 9 дугаар шынзылга болур, а оон ангыда паспортту солуп болур документ дугайында кандыг-даа хоойлуда көрдүнмээн. Ону соора билип, номчувайн азы юриспруденцияга (эрге-хоойлу дугайында) чүнү-даа билбес хевирлиг болуп, ол дугайында эрге-хоойлу билиин боду болун кошкадып турарын мен шуут чугаалаар тыва сөс тыппас кижи-дир мен.

Менээ, журналист кижээ, соңгулда системазының дугайында Республика солуннарынга, радио, телевидениеге элээн хөй чүүлдерни соңгукчуларның эрге-хоойлу талазы-биле билиин бедидер дээш бижээн чүүлдеримден номчукчулар, дыңнакчылар мени хоойлуну билир бе, номчувайн турар бе деп чүвени олар херечилеп бээрлер, мен аңаа идегээр мен.

Паспортту азы ону солаан шериг биледи, иштики херектер органнарының паспортун чидирген хамаатыларга бижип, шынзыдып, бадыткап бээр № 9 шынзылгазы чок соңгукчуларны хамааты хүлээлгеңерни эки тура-биле соңгулдаларга киржип көрүнер дээш айтыышкын бээр, албадаар, эрге-чагырганың чиге бажында орар даргалар-даа, юристер-даа база кандыг-даа албан черинин эргези чок. Кажан бир шагда Күрүне Думазы паспорт азы ону солаан документилери чок кижилерге (соңгукчуларга) соңгуур кылдыр чөпшээрээр дугайында хоойлуну хүлээп алырын манаан-даа херээ чок.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының соңгулдаларга соңгуур эргелериниң дугайында калбак тайылбырларында паспорт чок, ону солаан документилери чок соңгукчуларга бюллетень бербес деп ак-кара чокка бижип каан. Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының бо талазы-биле делгереңгей тайылбырын «Соңгулда участоктарынче паспорт-биле» деп эге-биле «Шын», «Тувинская правда» солуннарының арнынга орус, тыва дылдарга парлаан. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын Төп соңгулда комиссиязы чогуур үезинде соңгукчулар ортузунга чорудуп, хоойлу хажытпазын чедип алганын бүгү-ле факт, чижектер дорт херечилеп турар. Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Чарлыкты 1995 чылдың июль айның 14-те үндүрген. Ол-ла чылдың декабрь 17-ге чедир паспорт, ону солаан документилерни четчелеп, холга тудуп алырынга шуут чедер үе турган-дыр.

Паспорт болгаш ону солаан документилери чок соңгукчуларның боттарының буруузу, ол бурууну Төп соңгулда комиссиязынче, оон кежигүннеринче, комиссияларже чууй кааргa канчап-даа чүүлдешпес, таарышпас, болбас херек-тир. Паспорт, ону солуп турар документилери чок соңгукчуларга база катап сүмелээрим болза, амдан эгелээш, паспортун чидирген болза тус черниң иштики херектер органнарынга дыңналып, билдириишкининиң бижип, ону алыр хемчеглерин дарый алыр болза эки.

Авторнуң бижип турары-биле алырга, Президентиниң болгаш Чазактың аппаратында чамдык албан-дужаал эдилээн кижилерни (оларның аттарын адаваан) «Бистиң бажыңывыс — Россия — Тыва» деп шимчээшкинниң соңгулда кампаниязының үезинде чамдык шын эвес хөделиишкиннерни Төп соңгулда комиссиязындан кылып турган дээн. Бир-тээ ындыг болганда ол даргалар аас-биле эвес, а бижимел-биле, шыны-биле, факт-барымдааларны чөрүлдежип маргыжар арга чок кылдыр бижип хомудаарга, Чазакка, Парламентиге, Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралынга ханы анализтеп, хажыдыышкыннарны чүгле факт-барымдаалар-биле бадыткап тургаш, чогуур доктаал, шиитпирни, медегелдени кылырынга Төп соңгулда комиссиязы бөгүн-даа белен бис.

Соңгулда дүрүмүн каржызы-биле хажыдып, шын эвес хөделиишкиннерни Төп соңгулда комиссиязы, оон кежигүннери кылыр хамааны чок, ол хире улуг, ээ-харыысалгалыг, «чүгү аар» соңгулданы эрттирер дээш дыштаныр хүннеривисти шуут уттупкаш, хүннүң-не дүн ортузунга чедир найыралдыг ажылдап тургаш, эрттиргенивисти солуннарга-даа бижип турду, чон-даа билир. Шынныг чүвени чеже-даа карартырга, орай-даа бол, эрте-даа бол шын деп чүве көстүп кээр, ону амыдыралдан көрүп келдивис ышкажыл. Харыы чүүлүмнү ажыглап, соңгулдалар комиссияларының ажылының дугайында, Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларынга уткуштур бижип алган элээн улуг хемчээлдиг материалымга үстүнде көдүртүнген айтырыгларга тода харыыны бээр мен.

Кара Сал БУДУК-ООЛ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары.

КАДЫКШЫЛДЫ КҮЗЕДИМ

Эрткен чылын октябрь айда аарааш, Эрзинниң төп эмнелгезиниң нийти аарыглар эмнээр салбырынга чыда эмнедип тургаш, кадыым экижээн. Мени эмнеп турган эмчим Рада Маадыровна Соянның аарыг кижилерге сагыш човангырын, ээлдек-эвилеңин кайгадым. Эмнедип чыдар улус «Маадыровнаның холунга кирген соонда, экиртпээн шаанда салыр эвес, чандырары-даа чок» дижир болгай.

Черле ында ажылдап турар эмчилер Чечек Санаевна Ламажай, Сайзана Борбак-ооловна Хайбы оларны кайгамчыктыг эки эмчилер деп кижи мактавас арга чок.

Эм-таң ховартаан үеде чаңгыс сөглээн эки сөзүнден сергеп, оларның буянныг холунче кирип, эмнеткениниң соонда, аарыг-даа сегинчел болур чорду. Бо салбырның коллективи эп-найыралдыг, оюн-баштак-чугаа-сооттуг онза улус чорду.

Ынчангаш солун дамчыштыр эмчилеримге болгаш оон кежигүннеринге өөрүп четтиргенимни илередип, үнүп келген 1996 чылда чаа-чаа чедиишкиннерни, кол-ла чүве — кадыкшылды күзедим.

Ойлуп ИРГИТ.
Эрзин кожууну.

ПТУ болгаш үе

КОЛ ЧҮҮЛ — БОТТАРЫН БИЛЧИРИ

Эге профессионал өөредилге системазы республиканың хөй-хөй аныяктарынга, ажыл чок арткан өске-даа кижилерге улуг базымны берип турар. Республиканың профессионал-техниктиг училищелеринде аныяктарның мергежил шилип алырынга, каш ангы мергежилдиг болурунга бүгү эки байдалдар тургустунган. Бистиң Кызылдың 1 дугаар профессионал-техниктиг училищевисте республиканың булуң бүрүзүнден колдуу өскүс-чавыс, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден үнген оолдар, уруглар өөренип, билиг чедип ап турар. Үе-шагның өскерилгези-биле чаа мергежилдер тыптып турарын барымдаалааш, бистиң училищениң башкы кадрлары үе-биле деңге чорүп, чаа мергежилдерни сургуулдарывыска өөредир дээш бүгү бар аргаларны кылып турар бис. Чижек кылдыр эрткен чылын фермер-механизатор мергежилдиглерни үш чыл өөреткеш доостурдувус. А күзүн огород, бажың чанының ажыл-агыйынга сонуургалдыгларның үш чылдың бөлүүн чыып ажыткан бис. Аңаа уруглар электри-биле инек саарын, огород-сад ажылын база повар деп тускай мергежилди чедип алыр.

Амгы үеде бир мергежил чоорту чидип, а өскези тыптып, сайзырап турарын өөренип көрүп, республиканың ажыл-агыйларынга хүнү-биле херек мергежилдерни чаарты өөренип, ону үениң негелдези-биле сайзырадыр дээш училищениң башкылар коллективи хөй ажылдарны чорудуп турар. Эрткен чылдан эгелеп, республиканың спорт комитеди-биле дугурушкаш, машинист-тракторист — сорт тренери деп чаа мергежилди ажыдарывыска, сургуулдар саны кожангызындан-даа хөй болган. Бо чылын ол мергежилге шылгалда-биле хүлээп алырын дугурушкан бис. Көдээ черниң хереглелин өөренип көрүп, фермер-ногаа өстүрүкчүзү, теплица фермери дээн хевирлиг чаа бөлүктер ажылдап турар. Көдээ ажыл-агыйның бир чылдыг бухгалтер курстарын ажыдып алырывыска, сонуургалдыгларның саны чыл санында өзүп турарын барымдаалааш, бо чылдан эгелеп, 3 чылдыг бухгалтер курстарын ажыдарын өөренип көрүп турар бис. Бо бүгү чаа мергежилдерни ажылдап кылырда республиканың национал-девискээр талаларын өөренип көөрү албан дээрзин билип, ылангыя көдээ черлерже улуг кичээнгейни угландырган бис. Ынчангаш башкылар коллективиниң кол сорулгазы өөредилгениң чаа арга-дуржулгазын тывары, оон теоретиктиг болгаш бүдүрүкчүлүг чоруунуң шынарын экижидери.

Мооң мурнунда чылдарда училищеже школалар эң багай өөренип чадап каан өөреникчилерни чорудуп турганы чажыт эвес. Ам үе өскерилген, училищелерже билиин бедидип, хары угда 2-3 мергежил чедип алыр дээш кээп турар сургуулдарның саны өскен. Ынчангаш чаа программа-биле лицей бөлүүн ажыткан. Ооң кол сорулгазы — дээрелерниң дээрелерин Тыва университеттиң агроном салбырынга улаштыр өөредири. Бистиң бо угланыышкынның ажылывыстың түңнели батай эвес чорүп турарын сургуулдарның бедик билииндэн көрүп турар бис.

Училищеде өөредилге-кижизидилге ажылы чогуур деңнелде чорүп турарын хыналдалар көргүзүп турар. Тускай темалыг айлар, декадалар, неделялар бөлгүмнер аайы-биле чорүп турары чаңчыл апарган. Ындыг ажылдар башкыларның кол эртеми-биле класстан дашкаар ажылдар чорудар ажыл-биле быжыг харылзааны тудуп, сургуулдарның шилип ап турар мергежилин теория болгаш практика кырында ыяк билиринге улуг дөгүм болуп турарын амыдыралда көрүп тур бис. Ылангыя тыва дыл болгаш тыва литература башкызы Зоя Хомушкуевна Самданның эрттиргени культура айы сургуулдарга, башкыларга улуг өөредиг болган. Ол үеде эртип турган темалыг класс шактары, бөлүктер аразынга тывынгырлар-сагынгырлар маргылдаалары, тыва чогаалчылар-биле кежээлер кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинге арткан. Ылангыя кижилер аразында культурлуг харылзаалар, культураның бир-ле бичии талазын билбезинистен, боттарывысты хүндүлешпейн ол-бо багай сөстер сөглежип чорууруустуң дугайында болган ажыт-чажыт чок чугаа өөредиглиг болганы чугаажок. Бо айның дургузунда класс удуртукчулары, мастерлер тыва национал чаңчылдарга даянып алгаш, кижиниң бүдүжүнүң, культуразының дугайында солун ажылдарны чоруткан.

Училищеге колдуунда элээди — 14-15 харлыг оолдар, уруглар өөренип кээп турар. Бо дээрге уругларның маңнаган, дөскел чок үези. Ынчангаш бистиң училищениң башкылар коллективи ада-иелер-биле быжыг харылзааны тудуп, «Ажык эжик» хүннерин эрттирери чаңчыл болуп бар чыдар. Ону янзы-бүрү темалыг, боттарывыстың арыныывыс кандыг дээрзин ада-иелерге, келген аалчыларга көргүзери-биле аңгы-аңгы план-биле кылып турар бис. Чижээ, эрткен чылын ноябрь айда болган ажык эжик хүннеринде профтехөөредилге департаментизинден, эртем-методиктиг төптен, республиканың профтехучилищелеринден башкылар бистерге аалдап кээп, ажыл-иживис-биле таныжып, ажык кичээлдерге олурушкан. Олар математика башкызы Урана Севековна Чамыянның, химия башкызы Татьяна Чымбаевна Кууларның болгаш өске-даа арга-дуржулгалыг башкыларның кичээлдеринге олуржуп, чаа методиканың амгы үеде сайзыралының талазы-биле эки сүмелерни ап, дуржулга солушкан. «Орук дүрүмнери» деп чаа кичээлге келгеннерниң саны база хөй болган. Чүге дизе орук дүрүмнериниң талазы-биле ном-дептер чедишпес, дүрүм-хоойлуларның саны көвүдээн, а аныяк башкы Азиат Кара-Хунаевич Увангур сөөлгү методиканы ажыглап, кичээлдерни эрттирип турарынга аалчылар улуг үнелелди берген. Бо башкының кичээлиниң соонда чамдык училищелер чолаачылар өөредир бөлүктерни кылып алырының аргаларын база чугаалажып турганы таварылга эвес. Бистиң училищениң башкыларының сургуулдарга берип турар билииниң бедииниң чажыды берге ышкаш болза-даа, бөдүүн: кылган ижинге бердингени, харыысалгалыы, сургуул бүрүзүнге аңгы-аңгы хамаарылгалыы, кабинеттерни үениң-биле дерип алганы. Сургуулдар шилип алган мергежилдеринге теория кырында быжыг билигни ап, ону хол-биле база кылып өөренип турар. Уругларның машина-балгаттың дериг-херекселдерин, боң кайда канчаар турарының, чаңгыс сөс-биле «ээриил» бүрүзүнүң кайда турарын бирээден бирээ чок айтып берип турар дуржулгалыг башкы — Н. С. Куулар. Ол тускайлап каан шөлге машина-тракторнуң шын башкарылгазын өөредип турар.

Көдээ черлерден келген оолдар, кыстарга орус дылга кичээлдер алыры ындыг-ла амыр эвес. Ол бүгүнү өөренип көрүп, орус дыл башкызы Ульяна Седип-ооловна Опай-оол уруглар-биле быжыг харылзааны тудуп, солун кичээлдерни эрттирип турар. Ылангыя С. Есениннин 100 харлаанынга тураскааткан кежээге тыва уругларның орус чогаалчының шүлүктерин ийи дылга номчуп турганын ада-иелер, аалчылар улуг сонуургал-биле көрген. А төрээн чурт, калбак-делгем хову-шөлдер, арга-эзим дугайында шүлүктер, ырылар уругларның-даа, аалчыларның-даа сагыш-сеткилинге улуг өөрүшкү болуп арткан.

Бистиң Кызылдың бир дугаар профессионал-техниктиг училищениң башкылар коллективи элээди оолдар, уругларның кем-херек үүлгедир чоруунуң бир чылдагааны улусчу аажы-чаңчылдарны билбезинде деп билип, тыва езулалдар өөрединче кичээнгейни угландырып турар бис. Ынчангаш кичээлдерни, кичээлден дашкаар ажылдарны тускай тема аайы-биле организастап эрттирип, аңаа сургуулдарның идепкейин, харыысалгазын улгаттырар, шупту чүүлдү бот-башкарнып кылырынче угландырып турарывыстың чылдагааны-ла ол. Бөлүк бүрүзүнүң киржилгези-биле «Тракторлар болгаш автомобильдер», «Автомобильдер амгы, келир үеде», «Көдээ ажыл-агый машиналары» дээн хевирлиг конкурстар, сагынгырлар клубтары сургуулдарның киржилгези-биле бедик деңнелге эртkени маңаа херечи болур.

Үе-биле кады бергелер бисте база чок эвес. Акша-төгериктиң чедишпези-биле чаа техника, өөредилге-көргүзүг материалдары, номнар, компьютер класстарын чаартып дерир арга бисте чок болуп турар. Ынчалза-даа боттарывыстың күжүвүс-биле акша-төгерикти ажылдап ап, бергелерни ажып эртер дээш бүгү арга-дуржулганы өөренип көрүп турар бис.

Любовь ГРИГОРЬЕВА.
Кызылдың № 1 профтехучилищениң директорунуң оралакчызы.

Милицияның аныяк ажылдакчызынга

«Паш чүлгүүрүңер бар бе?»

ХООЧУННУҢ ИСТЕЛГЕ АЖЫЛЫНДАН ЧАҢГЫС ЧИЖЕК

Алдан чылдарның эгезинде Чөөн-Хемчик кожууннуң иштики херектер килдизиниң начальнииниң оралакчызынга Комбуй Чээнекович Ооржак томуйлаткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи эки турачы гвардейжи кижи. Дайындан ээп чанып келгеш, иштики херектер органнарының берге болгаш харыысалгалыг ажылынга кирген. Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожуунга келирде ооң арга-дуржулгазы улуг, билии шыырак милиция ажылдакчыларының бирээзи турган. Аныяк милиция ажылдакчыларын өөредип, кижизидеринче доктаамал кичээнгейни салып чораан. Оон-биле кады ажылдап келген болгаш ол дугайында кончуг эки билир мен. Комбуй Чээнековичиниң канчаар ажылдап, истелгени чорудуп чорааның дугайында чүгле чаңгыс чижекти бо материалга бижиирин шиитпирледим.

1968 чылдың күзүнүнде башкы хар чаап турган бир дүне Хөндергейде чылгычы Доңгактың коданындан ийи суваай бени оорлай берген. Оон истелгезин чорудар даалганы майор Комбуй баштаан бөлүкке дааскан, ол составка мен база кирдим. Истеп кээривиске, Хемчикти кежип чоруй барган. Дээр аяскан, ынчангаш ис кончуг тодаргай көстүп чыдар. Кара-Даглааш, Оргу-Шөлдээш, чорүп орарывыска, Актың Чодураалыг-Сайырда аалдың коданынче ис кирген болду. Аалдың кол ээзи болур Ооржакка чеде бергеш, исти аалдан үндүрүп бээрин дилээривиске, аъттыг, чадаг улустар чоруткаш, кодан девискээрин хынап көргеш, ис аалдан үнмээнин тодараткан.

Ооржактың өөнге чеде бергеш, ээлери-биле ижин кара чокка чугаалажырывыска, чүү-даа билдинмес болган.

Майор Комбуй оргаш:

— Чиш кылдыр кандыг мал соп алдыңар, малчын — деп айтырды.

— Инек чиш кылып алган бис, ооң бажы, кежи даштын бар — деп, малчын харыылады. Майор ол айтырыгны салыптарга, өг-бүлениң ээлери дүвүрээн байдалын илередип, удур-дедир көржүр-даа мындыг болду.

— Паш чүлгүүр чүлгүүжүнер бар бе? — деп, Комбуй Чээнекович айтырды.

Ону канчаар дээн дарга боор деп, иштимде бодап олур мен.

Малчынның кадайы олургаш:

— Бар, бар — дээш, инек кудуруу чүлгүүштү ап берди.

Өгнүң эр ээзин чүлгүүштү отка чылыдыр дөгептерин дарга сүмеледи. Малчын чүлгүүштү отка чылыткаш, даргаже сунду.

— Бодуңар чыттап көрүңерем — диди.

— Үстүг чыттыг чүве-дир — деп, малчын харыылады.

— Кандыг үс чытталып турар чүве-дир — деп айтырды.

Өгнүң эр ээзи элээн ыыт чок олургаш, херектиң ужурун чугаалаар ужурга таварышкан. Чылгы мал үзү чытталып турар чүве-дир деп, ол шыны-биле сөгледи. Майор, мен база чыттап көрдүвүс, ылап болду. Чүлгүүштү саазынга ораагаш, шыгжап алыр айтыышкынны дарга меңээ берди.

Комбуй Чээнекович элээн ыыт чок олургаш, база чугаалажып эгеледи:

— Эът эзер илбээнер бар бе? — деп, айтырды. Бажы ийи адыр, тудазын дөрт кырлыг кылдыр таптаан, үш черде ээре долгап каан чараш илбекти даргамга ап берди. Ол кезек көрүп оргаш, ээре долгап каан черлеринде шилги өңнүг дүктерни көрүп кагды.

— Кандыг өңнүг дүктер-дир — деп, өгнүң ээлеринден айтырды. Олар бадыткап чугааладылар. Илбекке чораан дүктерни меңээ берип каарга, саазынга ораагаш, шыгжап алдым.

— Силер инек соп чээн бис дээн болгай силер, бо чылгы малзыг үс, шилги малдың дүгү кайыын келгени? — деп, дорт айтырыгны даргам салды. Кадарчы кезек ыыт чок олургаш, ийи бени оорлааның ажыы-биле чугаалап бээр ужурга таварышкан. Шилги бениң эъди тывылган. Доруг бе аал кедээзинде өзенде дириг хевээрин ашак өчээн. Шак ынчалдыр оорларны илередип тыпкан бис. Херекти оттургаш, баштайгы истелгезин дооскаш, истелге бөлүүнче шилчиткен мен. Бөлүк оорлар күрүне өнчүзүн оорлааны дээш, кеземче херээнге онаашканнар.

Күрүнениң болгаш хуу кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаар кажар, дүржок кижилерни илередип тывар дээш Комбуй Чээнековичиниң канчаар ажылдап чорааның чаңгыс бо чижектен безин алырга, тодаргай-дыр. Допчузу-биле чугаалаарга, хөй-нийтиниң корум-чурумун камгалаар, оорлар-биле кам-хайыра чок демисежир херекке ол бүгү-ле ажыл-чорудулгазын тураскаадып, ак сеткилдиг ажылдап чораан. Ооң байлак арга-дуржулгазы аныяк шагдаа ажылдакчыларынга өөредиг болур деп билип чоруур мен.

Майор Комбуй Чээнекович Ооржактың дайынчы болгаш күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Чазак бедии-биле үнелеп көргеш, хөй санныг орден, медаль-биле шаңнаан. Оларның аразында Ала-чурттуң Улуг дайыны орденниң бирги, ийиги чергелери, Кызыл сылдыс орденнери бар. Оон ангыда, милицияның тергиин ажылдакчызы болуп турар.

Комбуй Чээнекович Ооржак ам бистиң аравыста чок, чоннуң херээ дээш бүгү күжүн, билиин, арга-дуржулгазын харамнанмайн ажылдап чораан төлептиг өгбевистиң арга-дуржулгазын ам-даа өөренип ап, оон херээн уламчылап чоруур бис.

Кулаш-оол ОНДАР.
Чадаана хоорай.

ЧААГАЙ ХЛЕБКЕ ЧАҢЧЫККАН

Бай-Хаактың хлеб заводу кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге апаргандан бээр ындыг-ла ур үе эртпээн, тодаргайлаарга, үш чыл бичии-ле ажа дүжүп турар. Бо кыска үениң дургузунда эштежилге чери элээн сайзырап, ам бо хүннерде езулуг бут кырында туруп келген дээр болза ында кандыг-даа частырыг чок.

Заводтуң ажылы кажан ону Виктор Алексеевич Панин удуртуп эгелээнден бээр чоорту чүгээртеп эгелээнин бай-хаакчылар утпаан. Ылангыя хуужудулганы кылгаш, ону эштежилге кылып алган соонда, ооң ажылы каракка көскүзү-биле экижээн. Виктор Паниниң удуртулгазы-биле 600 га черни алгаш, ону долгандыр херимнээш, ында боттары тарааны өстүрүп ап эгелээн. Комбайн, трактор, машина-техниканы четчири-биле садып алган. Ол ышкаш далган дээрбезин садып, салып алган. Виктор Алексеевич келир чылдан эгелеп чүгле бодунуң бүдүрген тараазы-биле хлеб быжырарын планнап турар. Бодунуң бүдүрген тараазы чедишпейн-даа барза, Саян артындан аар өртектиг далган сөөртпейн, республика иштиниң колхоз, совхозтарындан тарааны садып алгаш, ооң-биле хлеб быжырарын планнап турар.

Декабрь 17-де болуп эрткен соңгулдаларга Виктор Алексеевичини Бай-Хаактың соңгулда округундан алды кандидаттың иштинден Улуг Хуралдың кежигүнүнге бай-хаакчылар соңгуп алган.

Виктор Панин кожуунга болуп эрткилээн марафоннарга, байырлыг ажыдыышкыннарга бо-ла идепкейлиг киржип бээр, аңаа акша-төгерикти харамнанмайн салып келгенин суурнуң чурттакчылары бо-ла чугаалажы бээрлер. Ол чоокта чаа Бай-Хаак ортумак школазынга бичии уругларның ёлказын организастап эрттиреринге дуза кылдыр 1 млн. рубльди берген. Ол дээрге бо берге үеде улуг дуза болбайн канчаар.

Бо сөөлгү үеде, тодаргайлаарга, соңгулда эрткениниң соон дарый, каш хонук улаштыр хлебтиң шынары арай-ла баксыраан. Пекарняларның, садыгжыларның чугаазы-биле алырга, хлеб заводу бодунуң бүдүрген тараазы-биле ону дээрбелээш, хлебти быжырып эгелээн. Ол далганның шынары куду болганында ийикпе — ажыткы ындыг-ла кончуг көдүрүлбес болгаш ооң быжырган хлеви арай-ла чиг боор турар. Ол дээрге түр када болган таварылга-ла ыйнаан. Хлебтиң шынары чоорту экижий бээр оң. Бо сөөлгү чылдарда кожууннуң чурттакчылары чүгле эки хлеб чип чаңчыккан болгаш арай-ла таарзынмайн турарлары ол боор.

Омак ООРЖАК.

Ном болгаш башкылаашкын

ЧЕДИМЧЕЛИГ БОЛГАН

Эң бурунгу болгаш чугула эртемнерниң бирээзи — математика. Дыка хөй математика билиглерин кижилер муң-муң чылдар мурнунда-ла ажыглап чораан. Ол билиглер ынчангы үениң садыгжыларынга, тудугжуларынга, дайынчыларынга, чер хемчээкчилеринге, ламаларынга база аян-чорукчуларынга эргежок чугула турган.

Амгы үеде математиканы эки билбес болзувус-са, амыдырап чурттаары берге. Ажылчын-даа, далайжы-даа, инженер-даа, ужудукчу-даа, бажың ээзи ава-даа янзы-бүрү саналгалар кылган, электроннуг калькуляторлар болгаш өске-даа нарын, угаанныг саналга машиналарын ажыглап чоруур. Ынчангаш математика билиглери культурлуг кижи бүрүзүнге эргежок чугула.

Математиканы эки билириниң үндезини — санап, бодап, угаап билиринде, бодалгаларны бодаарда чогумчалыг аргаларны тыварында. Бо магалыг үеде школаның негелдезинге дүүштүр сан эртеминге янзы-бүрү номнарны үндүрүп турар апарган. Кандыг ном-биле, кайы программа-биле ажылдаарын башкы бүрүзү боду шилип алыр эргелиг. 1994 чылда бөлүк авторларның үндүргени 5 класстың математика номунуң дугайында бижикседим. Ооң авторлары Н. Я. Виленкин, А. С. Чесноков, С. И. Шварцбурд, В. И. Жохов. Бо номну тыва дылче М. С. Хомушку биле З. Л. Монгуш дыка эки очулдурган деп бодаар мен. Математика кичээлин эрттирерде, номну ажыглап турар болгаш бодумнуң сонуургаан бодалдарымны солун дамчыштыр тодаргай ажыдып бижикседим.

Өске авторларның математика номнарынга деңнээрге, бо ном элээн онзагай. Ында янзы-бүрү чижек демдеглелдерни ажыглааны эки. Чижээлээрге, кичээнгей салза, база шээжилеп алза чогуур билиглерни, өөредилге номунуң тайылбыр сөзүнге айтырыгларны, класска ажылга ажыглаар мергежилгелерни, мурнунда өөренип эрткен чүүлдү катаптаарынга чижектерни, бажыңга ажылга бодалгаларны эртемниң хөгжүлдезиниң дугайында чугааларны, уругларның шын чугаалап өөрениринге тайылбырларны, тускай оюннарны ажыглаар кылдыр киирген. Бодалгаларда бистиң Тывада чер аттары кииргени солун, чижээ 665 дугаар бодалгада «Кызыл-Даг биле Кара-Хөл суурларның аразы 90 км» ...дээн. Тема бүрүзүнде оон мурнунда номнарга деңнээрге, мергежилгелер хөйү-биле бердинген. Номда латин алфавиттиң парламал болгаш бижимел үжүктерин база оларның канчаар адаарын айытканы эге школадан келген бешки классчыларга чиик боор турар. Ол ышкаш темаларга хамаарышкан чуруктарны өңгүр будуктар-биле көргүскен. Чамдык темаларны координаталыг херелдиң дузазы-биле тайылбырлааны эки. Бешки класска кичээл бүрүзүнде аас-биле санадыры чугула. Ындыг мергежилгелерниң номда бары башкының ажылын чиигедип турар. Кроссвордтарның, чайнвордтарның харыыларын орус дылга тывары уругларның аас-дылынга, угаан-сайзыралынга улуг ужур-дузалыг. Улуг эртемденнерниң амыдыралын өөреникчилер номдан билип алыр аргазы бар. Микрокалькулятор-биле ажылдап өөрениринге тайылбырны бергени база таарымчалыг.

Ынчангаш мен бодаарымга, бо өөредилге ному-биле класстың билиин көрүп тургаш, математиканы хандыр өөредип болур. Бир эвес арай кошкак билиглиг класс таваржы берзе, бөдүүн программаны ажыглап болур аргалары база бар, азы класста уруг бүрүзү бодунуң сонуургалының аайы-биле шилип алыр болза, улам эки.

Номну бо өөредилге чылында ажыглап эгелээш, өөреникчилерниң математикага сонуургалының улгадып турарын, кичээлдерге кызымак ажылгыр апарганын эскердим. Олар кичээл бүрүзүнде солун чүүлдерни билип ап турар. Ол ышкаш номнуң авторлары болгаш очулганы кылганнар школа амыдыралы-биле чоок болганындан ону чедиишкинниг үндүрген деп санаар мен.

Светлана САНДАРАА.
Башкы.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНГА

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. Рябов Москвага журналистер-биле ужурашкан. Президент соңгулдаларынга хамаарыштыр чугааны ол кылган. Россияның Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле «штаб трансформациязын» кандыг-бир «чаңгыс кандидаттың» штавы болдурар арганы болдуруп болбас деп, ол демдеглээн. Ооң сөзү-биле алырга, чуртка соңгулдаларны чүгле соңгулда комиссиялары организастаар болгаш эрттирер, а күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер хоойлуга дүүштүр ол талазы-биле чүгле деткимче көргүзер ужурлуг. Ынчангаш штабты тургузарын чогум-на ындыг турушта үнелеп көөр апаар — «өске кандыг-даа шынары-биле ук штаб туруп-даа шыдавас».

ХООЙЛУГА АТ САЛГАН

Борис Ельцин «Калининград областа экономиктиг онза зона дугайында» федералдыг хоойлуга ат салган. Россияның национал эрге-ажыктарынга ооң географтыг онзагай байдалын болгаш ужур-дузазын барымдаалап көрбүшаан, Калининград обласка экономиктиг онза зонаны тургузарының база ажылдадырының эрге-хоойлулуг болгаш экономиктиг үндезиннерин ук Хоойлу тодарадып турар. РФ-тиң Президентизиниң парлалга албанының дыңнадыында ол дугайында чугаалап турар.

УЛУГ ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Каттышкан Штаттарның администрациязы Россияның Чазааның Даргазы Черномырдинниң Вашингтонга аян-чорук кылып келирин идегел-биле манап турган деп, АКШ-тың Президентизиниң парлалга секретары М. Маккэрри медеглээн. Ак бажыңга журналистер-биле ужуражылгага чүве чугаалап тургаш: «Ол талазы-биле комиссияның хуралы бо айның төнчүзүнде болур, ол комиссия Россия Федерациязы-биле бистиң кады ажылдажылгавыстың байдалын тодарадып турар ийи таланың чугула хөй айтырыгларының талазы-биле кады ажылды уламчылаар» — деп, демдеглээн.

ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКА

«Находка» экономиктиг хостуг зонада делгелге-ярмарка ажыттынган. Россияның он беш хоорайы, а ол ышкаш АКШ-тың, Англияның, Индияның, Кыдат болгаш Украинаның фирмалары ында киржип турар. Шайдан эгелээш, аар үлетпүр кылыгларынга чедир янзы-бүрү чүүлдер делгеттинген.

ЧҮҮ ДЭЭШ ЧОРУПКАННАРЫЛ?

Приморьениң хөмүр-даш коллективтериниң төлээлекчилери хөмүр-даш үлетпүрүнүң ажылдакчыларының РФ-тиң Чазак бажыңының чанынга сагындырыглыг чыыжынга киржири-биле Москваже чорупканнар.

РосИТА-СЧТА.

Цирк уран чүүлү

БУДАПЕШТИДЕ ТЫВА АЯЛГАЛАР

Россияның күрүне цирк компаниязының Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юрий Оскал-оолга удурткан тыва бөлүүнүң артистери бо хүннерде Венгрияның найысылалы Будапештиниң цирк өргээзинде ойнап турарлар. Бо даштыкы чуртка олар 1995 чылдың төнчүзүнде чеде бергеннер. «Шутовская арена» деп интернационалчы программада Россиядан болган артистерден аңгыда Польшадан клоун, Африканың болгаш тус черниң акробатчылары болгаш өске-даа ойнап турарлар.

Бистиң артистеривистиң чиңге демир кырлап, ооң кырынга танцылаары болгаш өске-даа цирк көргүзүглери тыва национал амыдыралга, культурага, оюннарга үндезилеттинген, азы тываларның онзагай солун уран чүүлүнүң дугайында болуп турар. Көргүзүглерге ажыглап турар дериг-херекселдери, тодаргайлаарга улай каап олуй-солуй октажып турар чүүлдери тыва улустуң эдилелдери болур. Ынчангаш тыва артистерниң номери чүгле Тываның шылгараңгай (класситиг) цирк көргүзүү эвес, Россияның хөй националдыг цирк уран чүүлүнүң кежиги болуп турар.

Тыва цирк бөлүүнүң көргүзүглерин дыка хөй аныяктар көрбээн деп билир мен. Ынчангаш оларның канчаар ойнап турарының дугайында кайы сөстү бижиир бодап олур мен, чүге дээрге ол-даа болза солун болуру чадавас.

Цирк өргээзинге тааланчыг тыва аялгалар чаңгыланып үнерге, артистер аренага девип үнүп келирлер. Ооң соонда чараштыр кастап кылган согааш, бала, хууң, деспи-биле көргүзүглери кончуг дүрген аянныг эгелээр. Тывалар тарааны канчаар соктап, белеткеп алырын ында чугаалап турар. Саваштар-биле дүк каггарын, өгнүң хевирин көргүзүп ойнаар. Олар шупту аваангыр, дүрген күүседир цирк көргүзүглери дээрзи билдингир. Ооң сөөлүнде тыва циркчилер бедикте херип каап чиңге демир кырлаарынче шилчиир. Артистер чиңге демирни чүгле кырлап турар эвес, ооң кырынга танцылаар. Янзы-бүрү нарын болгаш берге мергежилгелерни кылыр, ол көргүзүглерни чыылган чон улуг сонуургал-биле көөр, алыш часкаашкыннары уда-дараа чаңгыланып үнер. Допчузу-биле чугаалаарга, тыва циркчилер шак мынчаар бодунуң чонунуң уран чүүлүн көргүзүп, суртаалдап, сонуургадып чоруурлар.

Мындыг чүүлдү айтыры чугула деп бодап тур мен. Даштыкы чурттарга барып көргүзер цирк номерлери шилиттинген, утка-шынарлыг артистерниң мергежили эң-не бедик болур ужурлуг. Тыва цирк бөлүүнүң артистери делегейниң янзы-бүрү чурттарынга ойнаар эргени чаалап алганы дээрге, оларның чедиишкини, бодунуң херээнге бердингени, хүн бүрү белеткелди хынамчалыг чорудуп турары болур. Тыва циркчилер делегей деннелинге чедир көдүрлүп үнген-дир деп чугаалазымза черле частырыг болбас боор.

Бөлүктүң составында амгы үеде аныяктар ажылдап турар: Тыва цирктиң үндезилекчизи, ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Б. Оскал-оолдуң оглунуң (амгы удуртукчузу Юрий Оскал-оолдуң), оглу Владимир Оскал-оол, Фрунзениң хореография училищезиниң доозукчузу Аркадий Август-оол. Оларның улуг эжи Борис Хертек Москваның цирк болгаш эстрада уран чүүл училищезин доосканы соонда, ында он беш чыл ажылдап турар. Ооң оглу Демир адазының соон салгап, ында цирк артизинде ажылдай берген. Күске чылда ол төрүттүнген, бо чылын 12 харлаар.

Венгрлер биле тываларның төөгүзүн өөренип көөрге, оларның чаңчылдарында, мал ажылында чамдык дөмейлешкек чүүлдер бар. Тыва сөстер безин ында таваржыр. Кара деп фамилиялыг кижилер безин бар. Венгр эртемденнер шаандан бээр Тываның төөгүзүн сонуургап, маңаа каш удаа кээп чорааннар. 1964 чылда Москвага антропология (кижиниң тывылганының болгаш хөгжүлдезиниң дугайында) болгаш этнография эртемнериниң талазы-биле VII делегей конгрези болган. Аңаа тыва эртемденнер база киришкен. Сураглыг венгр эртемден Вильмош Дисоге орта илеткел кылып тургаш, тожу тывалары биле венгр самодий улустарның хамнарының хамнаарының дөмейлешкээн тодаргай чижектер-биле көргүскен. Бо эртемден Тывага ийи катап чорзан. Сөөлгү чылдарда Венгриядан эртемден Хоппал биске келгеш барган.

Чер бистиң нийти бажыңывыс, аңаа сагыш амыр тайбың, чазык-чаагай эки сеткил, идегелдиг, бүзүрелдиг чорук делгерээр ужурлуг. Тыва цирк артистери бодунуң чонунуң культуразын, ооң национал хевин, хөгжүмүн делегейниң көрүкчүзүнге таныштырбышаан, бо херекке улуун киирип чоруурлар. Азияның чиңгине төвүнде бурунгу чонуң төлээлери хуннуң-не чарлакчының «Тыва артистер» деп чарлааның соонда цирк ареназынче үнүп, бодунуң уран чүүлүн төлептии-биле бараалгадырын уламчылап турарлар.

Елена ЛЕОНИДОВА.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак аваывыс, кат-иевис, кырган-аваывыс **Елизавета Маадыевна КОРНЯКОВА** январь 23-те төрүттүнген хүнүн демдеглээн. Ол Бии-Хем кожууннуң Хүт суурда чурттап, ажыл-агый эргелекчизи бооп ажылдап чоруур. Бодунуң ажыл-ижинге сеткилинден бердинген, бедик харысалгалыг, хүндүлээчел, дузааргак кижи.

Ажы-төлү бистерге сагыш човангыр, арыг-чаагай сеткилдиг, чуртталгавыс каастакчызы, чоргааралывыс болуп чоруур эргим, ынак аваывыска, кырган-аваывыска болгаш кат-иевиске төрүттүнген хүнү-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, эки кадыкшылды, аас-кежикти, узун назылаарын күзеп, ооң кижизиг, топтуг бүдүжүнге чоргаарланып, ону дөзексеп чоруурувусту чугаалаксадывыс.

Өөнүң ээзи, уруглары Жанна, Лилия, уругларының бичии уруглары Сережа, Чаян, Ай Суу, күдээлери Ахмед, Эдик.

Чылыг сеткил-биле

ЧЫЛДАР ЭРТСЕ-ДАА...

Башкы мергежил —эң-не берге, харысалгалыг, хүндүткелдиг. Өөреникчилерниң быжыг билии, кижизидилгези болгаш сагылга-чуруму, келир үези — ада-иеден база башкыдан кол хамааржыр. Ажы-чаң-даа, мөзү-бүдүш-даа улугларның чагыг-сүмезинден, ажыл-ижинден үлегерлеттинер.

Көдээ суурда ажылдап, чурттап чоруур башкылар, үе чежемейниң-даа доктар-моондактыг болза, өөреникчилери, ажы-төлү, ажыл-амыдыралы дээш шудургу ажылдап чоруурлар. Чогумна ындыгларның бирээзинге Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Сереңмаа Докур-ооловна Ооржак хамааржыр. Ооң дугайында каксы-даа бол, маңаа бижикседим.

С. Д. Ооржак башкының белен эвес мергежилин чедип алгаш, аңаа шынчы бердинген бооп, бо хүннерге чедир чеже-чеже чаштарны өөредип, амыдыралдың делгем оруунче үдевээн дээр... Школа доостурганы өөреникчилериниң аразында: саанчы, тракторист, малчын, башкы... кымнарны чок дээр боор.

Эртем-билиглиг, ажыл-хожулдуг чурттап чоруурувус, башкывыстың ачызы, ада-иевистиң деткимчези. Шынап-ла, С. Д. Ооржактың ажылдап келген чылдарында бодунуң онаашкан ажылынга ээ-харысалгалыын, амыдыралга кызымаан чону, өөреникчилери-биле бистер аравыста сактып, чугаалажып, үнелеп чоруур бис.

Ол аныяк башкыларның дагдыныкчызы. Бо сөсте утка-ла бар. Башкының он дөрт чыл бурунгаар доостурганы он чеди оол, тос кыстарның аразындан оон соон салгаан башкы мергежилдиглер эвээш эвес. Ындыгларга Каа-Хем кожууннуң Дерзиг-Аксы ортумак школазында өөредилге эргелекчизи Лидия Кууларовна Чолдак-оолду, Бояровка школазында күш-ажыл башкызы Артур Каң-оолович Иргитти, Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Талада өөредилге эргелекчизи Инна Олеговна Кууларны хамаарыштырып болур. Ынчангы доозукчулардан технолог, чолаачы, орук-тудуг мастерлери, харылзаа белдиринде ажылдап чоруур специалист болгаш оон-даа өске янзы-бүрү мергежилдиглер бар. Ынчангаш чурттуң өске-даа өөредилге черлеринге чедиишкинниг доосқан эш-өөрүвүске чоргаарланмас арга чок.

Хоочун башкы беш уругларның үлегерлиг авазы. Ийи уруу Аяна биле Буяна авазы ышкаш, башкылар болганнар. Чүгле авазының дээрге база шын эвес апаар. Сереңмаа Докур-ооловнаның өөнүң ээзи Макар Чамзырыпович Ооржак бүгү назынында башкылап ажылдап, өөреникчилерге бараан болуп келген. М. Ч. Ооржак хостуг үезинде спортчу оюннарга киржиринге ынак. Ылангыя, мячилиг хоккей, хол бөмбүү, хөл-шыдыраага белен эвес ойнакчыларның бирээзи.

Дуржулгалыг, хоочун башкывыс Сереңмаа Докур-ооловна чүгле эртем башкызы эвес, класс удуртукчузу бооп доктаамал ажылдап келген. Ажылынга негелделиг, арыг-силиг дээнде, олут орбас башкы-ла болгай.

Амгы үеде С. Д. Ооржак хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, школа-биле сырый харылзаалыг. Өөреникчилерни бедик мөзү-шынарга кижизидери дээрге-ле — башкының билиин, күжүн харамнанмайн, аңаа өргүп чоруурунуң херечизи-дир.

Ынчангаш башкывыска он дөрт чыл бурунгаар доостурган өөреникчилериниң мурнундан чедиишкиннерни, кол-ла чүве —быжыг кадыкшылды күзээр-дир бис.

Чечек ДОНГАК.

Шыдыраа

ТИИЛЭЭРИ— БЕЛЕН ЭВЕС

«Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш чаңчыл болган чыл бүрү январь айда эртип турар шыдыраа маргылдаазынга киржири-биле Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарның, Кызыл хоорайның 46 эр, 5 херээжен шыырак шыдыраачылары Шагаан-Арыг хоорайда школачыларның чогаадылга бажыңының залынга чыглып келгеннер.

Моон мурнунда мөөрейлерге бодаарга, эр улустуң демисели чидиг болгаш шыңгыы болурун ойнакчыларның хөй санныы, алдар-аттыы, мергежилдии херечилеп турган. Тиилелге дээш спорт мастеринге беш кандидат, тос бирги разрядчы маргылдааны баштап кирген. Оларның аразында республиканың 1995 чылда чемпиону, «Ийи-Тал» совхозтуң санакчызы Лев Балдан, республиканың экс-чемпионнары Мөңгүн-оол Тюлюш (Улуг-Хем), Хеймер-оол Ондар (Кызыл) база шыдыраага чагаалажып ойнаарынга, амгы республика чемпиону, иштики херектер ажылдакчызы Сергек Анай-оол (Улуг-Хем) болгаш өске-даа билдингир шыдыраачылар бар.

Шыдыраага маргыжарының оюну швейцар чуруум езугаар чеди салыг-биле эрткен. Алза чогуур чеди санныг болуп, экс-чемпион Мөңгүн-оол Тюлюш тиилелгени чедип алгаш, солун редакциязының салганы ирт шаңналдың ээзи болган. Күрүнениң телекомитединиң ажылдакчызы, спорт мастеринге кандидат Орлан Моңгуш ийиги черни, дараазында шаңналдыг черни иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы Владимир Хаян-оол (Улуг-Хем) чаалап алган. Херээженнер аразынга дээскиндириг чуруму-биле оюннуң тиилекчизи Улуг-Хем кожууннуң үндүрүг инспекциязының ажылдакчызы Ольга Федорова болган, а Чаа-Хөл ортумак школазының 11 клазының өөреникчизи Алина Минчит-оол ийиги черге төлептиг болган.

Маргылдааның ийиги хүнүнде шыдыраачылар хоочун шыдыраачы, республика чергелиг шыдыраа спортунуң судьязы, кожууннуң шыдыраа федерациязының секретары Биче-оол Кыргысович Дуюгбанның 70 харлаанынга тураскааткан дүрген ойнаарынга (блиц-турнир) маргышканнар. Күзелдиг ойнакчыларның хөй болганын барымдаалааш, баштай шилилде оюнну эрттирген. Оон түңнелинде, 16 шыдыраачы шаңнал дээш дээскиндир салыр чуруум-биле ойнаан. Алза чогуур 15 сандан 12-ни алгаш, Лев Балдан чемпион адын сыкпайн, шаңналга юбилярның салганы ирт-биле шаңнаткан. Ийиги черни Мерген Анай-оол (Кызыл) чаалап ап, деткикчилерниң салганы бир шоодай бедик шынарлыг далганын алган. Мөңгүн-оол Тюлюш 11,5 санныг үшкү, шаңналдыг 4-кү, 5-ки черлерни Орлан Моңгуш, Хемер-оол Ондар (кайызы-даа Кызыл хоорай) чаалап алганнар.

Шагаан-Арыгга болган шыдыраа маргылдаазы бедик организастыг, хөй киржикчилерлиг, сагылга-чурумнуг болуп эрткени оон организасчылары «Улуг-Хем» солуннуң редакциязының, кожууннуң спорт комитединиң, эң ылангыя шыдыраа федерациязының (удуртукчузу Кара-оол Натпий-оол) бедик организасчы чоруун илереткенин айтыры чугула.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем кожуун.

АДЫН АК-ХОЛ ДЭЭР

Ол чайын кырган-авам суг боттарының чайлаар чери— Тос-Терек бажынга чайлап чытканнар. Ол кезек төрел-бөлүктер кезек аалдар бооп алгаш, кезээде кады чайлаарлар. Оларның өглерин ырактан көөрге, чаъс соонда үңгүлеп келгилээн, ак-ак мөөгүлер кижиге сагындырар. Дээскиндир көөрге кадыр хаяларлыг бедик даглар, ногаан арга-арыг. Ооң аразынче мал-маган кире бээрге, тывары берге-ле. Ол хире сырый шырыш турганын ам сактып чоруур мен ийин. Кижи амытан чеже-даа бичии чораан болза, угаанга чамдык солун ужуралдар танма бооп чуруттунуп артып каар чүве.

Кырган-авам сугнуң кончуг улуг кара ыды бар, ооң адын Ак-Хол дээр. Мөге, шыраа-даа аажок ыт. Ээре бээрге, ол девискээрниң хаядажынга чаңгылангаш, мун ыт ээрип турган ышкаш сагындырар, үнү дыка чоон, өткүт. Кырган-авам ол ыдынга дыка ынак. Кожа өглерже безин баарда, оозун эдертип алыр чаңчылдыг, оозу пэт өөренген, артында кедеп чыдар.

Кезек аалдарның уруглары демнежип алгаш хой, өшкүвүстү кадып алгаш кадарар бис. Ак-Хол база бистиң-биле чоруп каар. Өөренгени аажок, хойлар бажын чоон үнү-биле ээрип тургаш, ээп эккээр. Ындазында угааны кончуг. Чамдык ыттар ышкаш уш-баш чок ээргеш чоруп бербес. Бичии уругларга дыка ынак, чанындан ыравас. Аалдың бичии уруглары хой кадарып чорааш, Ак-Холдуң шыыраан магадап, мунуп-даа турар бис.

Ак-Хол деп ат анаа үнүп келбээн. Кырган-авам ырак эвесте төрелинге аалдап чорааш, бичии эникти чаптааш, чанарда хойлап алган. Өгге эккеп салыптарга, өг иштин бир кылдыр халып, таныжып алыылыңар дээнзиг, ээрип турган. Канчангаш-ла топтап көрүп турарымга бир холу ак болган. Кырган-авамны: «Бо ыттың адын Ак-Хол деп адап аар-дыр»— дээримге, чөпшээрешкен. Ол хүнден эгелээш, Ак-Хол деп ыттыг апарган бис. Ыдывыска ынаавыс кончуг. Үргүлчү сүт-биле чемгерер бис. Бир хүн энииви сти хөлүн эрттир чемгерипкеш, ат бол часкан черивис база бар. Кырган-авам бистерни чүү-даа чүве өй-чижектиг боор чоор, моон соңгаар эмин эрттир чемгерер безин чагаан.

Үе чаңгыс черге турар эвес. Бис-даа шору өзүп келген бис. Ак-Хол база кончуг улуг бедик ыт апарган. Бир-ле катап хой кадарарда ыдывысты эдертип алган бис. Хойларывыс таваар терең оъттуг черге оъттап турда, ногаан хевис дег шыкка, өң-баазын янзы-бүрү чечектерниң чаражын магадап, ында-мында куштарның чаржалажып ырлагылаан үннерин дыңнап, таваар чугаалажып чыдыр бис де. Ак-Хол бистиң чанывыска чыткан-на чүве. Оон тура бергенин безин эскербээн бис. Канчангаш-ла дыңнаарывыска Ак-Холдуң үнү аргада дыңналып тур. Тура халчып келгеш, ол угже көре бердивис. Ак-Хол аксында бир-ле чүве ызырып алган халып олур. Эккелзе-ле... койгун. Ол койгуннуң улуу-даа аажок.

Аалче кирер өй чоокшулаан, хойларывысты бөлүп алгаш, ыдывыстың олчазын чүктеп алгаш, бадыптывыс. Олчаны кырган-авамга туттуптарывыска белинней берген. Болган болуушкунну чугааладывыс. Ыдын суйбааш, чемгере берди. Кежээ Ак-Холдуң бирги олчазын кырган-авам улуг пажынга хайындыргаш, кожаларынга үлегилээш, ыдынга база берди.

Кырган-авам черле ындыг кижи, чүнү-даа дөгергенде кожаларынга албан салыр. Олары база ындыг. «Дайнам-даа болза тайга кежиин дөгере четтирер чоор» деп биске чагыыр. От-көзүнге база октаар. Ол база бир ужурлуг-ла болганы ол боор.

Ак-Холдуң дүгүнүң тереңниң кижи кайгаар, кудуруунуң суг узунун канчаар. Чазын түлеп турар өйде, хөөкүйнүң уяланчак кудуруунга чүү-даа чүве чыпшына берген чоруур. Кырган-авам «ыт дүгү кыргывас» деп чугаалаар кижи. Үе-шаг канчаар-даа өскерлир, чаартынар боор-дур. Ам көрүп чоруурга, чамдык кижилер улуг-даа, бичии-даа ыттарын кыргып, таарып алгылаан, оларның хоюг, чымчак дүктери-биле янзы-бүрү чылыг хептерни аргып алган кедип чоруурлар-дыр. Ак-Холдуң ол кончуг терең дүгүн кыргааш, та чүнү аргып аар тургай эртик.

Чежемейниң-даа хөй чылдар, сугнуң агымы ышкаш ага берген-даа болза, бо-ла бүгүнү сактып кээримге, дүүн чаа-ла бооп турганзыг-дыр ийин. Эки ыт ээзинге эргелиг деп чүвениң бир бадыткалы бо эвеспе.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл.

СПИД-ТЕН-ДАА КОРГУНЧУГ

Кижи төрелгетенге ам база чаа халап кыжаныы келген!

— Бо вирустан тыптыр чаа аарыг коргунчуг!—деп, АКШ-тың Профилактика талазы-биле национал агентствозунуң ажылдакчызы доктор Марк Хайес чоокта чаа медеглээн. Ооң демдектери мындыг: эът аажок изиир, сөөктер дыка аарышкылыг апаар, чүстер ыжар, кижиниң даштыкы хевири мырыңай өскерлип каар. Адак соонда келгеш, кижиниң иштинге хан аттыгыышкыны болур, аараан улустуң 93 хуузу хилинчектенип өлүр, а артканнары дүш-дүлге кирги дег коргунчуг амытаннар апаар! Чаа вирусту «кочино» азы «хаван вирузу» деп адаан, чүге дээрге ол аарыгга таварышкан кижи бүгү чадаларны аарып эртер болза, хаван ышкаш апаар. Кежи кылыннаар, кулактары шөйлүп узаар, кудурук тыптып келир, а бажының дүгү кадыг апаар. Кадыг болгаш карарып калган кешке чүдээ кончуг дөстектер үнүп кээр.

— Чаа халдавырдан аараан кижилер хаванзый бээр — деп, доктор Адреас Баррантес «Уикли Уордл Ньюс» солунга берген интервьюзунга чугаалаан. АКШ-тың Чазаа ол коргунчуг аарыгны эмнээриниң аргазын тывар ужурлуг бөлүктү тургускан, бо эртемден оларның бирээзи.

Каш-ла хонук дургузунда аарыг кижилер дүрзүнчүг амытаннар апаар. Төрелдери болгаш чоок кижилери оларны ажаап-карактаардан туржук, көрүксээр безин хөңнү чок, кол нуруузунда кагтылаптар. А ындыг аарыг кижилерни эмнеп турар тускай эмнелгелерде ажыл төлевири дыка бедик турбуже ажылдакчылар чедишпейн турар. Чылдагаан чаңгыс —коргуушкун!

Бо халаптыг аарыгдан 178 кижи өлген. Халдавырга таварышкан кижилер көвүдеп-ле орар, чүге дээрге вирус азырыышкындан, чөдүрүүшкүнден халдап нептерээр.

Коргунчуг аарыгның вирустарын Бразилияның болгаш Колумбияның эртем институттарынче чоруткан, чүге дээрге ол оон тывылган деп бодал бар. Бо үеде делегейниң эң-не шырак дээн эмчи эртемденнери бо СПИД-тен-даа коргунчуг аарыгга удур эмни тывар дээш ажылдап турарлар.

— Бо кыпсынчыг аарыг чер-ле болганга тарай бербезин дээш бистер кончуг шалыпкын ажылдаар ужурлуг бис—деп, Адреас Баррантес медеглээн. — Бир эвес каш ай дургузунда дээштиг вакцина тывылбас болза, кижи төрелгетен канчаар-даа аажок улуг когаралга таваржыр...

(«Очень страшная газета» солундан).

«Тыва коммерция харылзаштырылга компания» акционер ниитилелдиң акционерлериниң кичээңгейинге!
Акционер ниитилелдиң директорлар чөвүлелиниң шиитпири-биле 1996 чылдың март 6-да 14 шакта эрткен чылдың түңнелдерин чугаалажыр акционерлерниң ниити хуралы болуп эртерин чарлап тур.

Хүн айтырыы:

1. 1995 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында АН-ниң директорлар чөвүлелиниң акционерлер мурнунга отчеду.
2. АН-ниң 1995 чылдың чыл отчедун болгаш балансызын бадылаар база акционерлер аразынга АН-ниң киирген орулгаларын үлээр дугайында айтырыгны көөр.
3. Директорлар чөвүлелиниң кежигүннерин чедир соңгуур.
4. «Тыва коммерция харылзаштырылга компаниязы» АН-ниң Уставынга киирер немелделер болгаш өскерилгелер.

Адрезивис: **Кызыл, Калинин кудумчузу, 17.**

КИНО

ФЕВРАЛЬ 1-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: **«Хоруглуг күзел»** (АКШ) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.30 шактарда. **Видеозал: «Обнаженное танго»** (АКШ) 10.30, 14.30 **«Өлүрүкчүнүң көрүжү-биле»** 12.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: **«Сегирип алыышкын-2»** 13.00, 15.00, 17.20 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, хар чагбас. Хаттың күжү кошкак. Агаарның температуразы хүндүс 25-30, чамдык черлерге 16-21 градус чедир соор. Дүне агаарның температуразы 38-43 чедер, чамдык черлерге 28-32.

Кызылга көжүп турар булуттарлыг агаар болур, хар чагбас. Хаттың күжү кошкак. Агаарның температуразы хүндүс 25-27, дүне 38-40 градус чедир соор.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭҢГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызы бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчуларынга чонну ажылга хаара тудар фондуже киирер страхование дадывыры 1996 чылдың январь 1-ден эгелеп ажыл төлевириниң фондузунуң 1,5% апарган дээрзин дыңнадып тур.

САДЫП БАЗА ОРНАП ТУР БИС

Туда санажылга-биле хөй кештерин садып ап база чаагайжыттынган 2 өрээл бажыңны инек эъдинге орнап тур бис. Харылзажыр телефон 2-41-54 (ажыл үезинде).

ХААК МАРГЫЛДААЗЫ БОЛУП ЭРТЕР

Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксынга 1996 чылдың февраль 9-10 хүннеринде хоочун эр спортчулар аразынга хаак маргылдаазы болуп эртер дээрзин кожууннуң спорткомитеди дыңнадып тур. Маргылдаага 35 хардан 50 хар иштинде назылыг база 50 хардан өрү назылыг хоочуннарны чалап тур.

ЧИҢГИНЕ ДИРЕКТОРУНГА—КОНКУРС-БИЛЕ

Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги башкарар талазы-биле комитеди «Олча» акционер ниитилелдиң (Ак-Довурактың дааранылга фабриказы) чиңгине директору албан-дужаалга ажылдаары-биле күзелдиг кижилерниң аразынга конкурс эрттирерин чарлап тур.

Конкурстуң негелделери:

1. Бүдүрүлгениң ажылының аайы-биле дээди эртемниг азы экономист.
2. Удуртукчу ажылдарга 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг.

Конкурс дугайында ханызы-биле билип алырын күзээн кижилер дараазында адреске кээр: Кызыл, Чазак бажыңы, 433, 435, 424 дугаарлыг кабинеттер, телефоннар № 3-75-20, 3-78-24.

Конкурстуң эрттирер үези—чарлалды солуннарга парлап үндүрген соонда 1 ай.

ХООЧУН СПОРТЧУЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

1996 чылдың февраль 3-4 хүннеринде Самагалдай суурга Тес-Хем болгаш мурнуу зонаның кожууннарының хоочун спортчуларының аразынга хол бөмбүүнге, стол теннизинге, шыдыраага болгаш тыва хүрешке маргылдаалар болурун Тес-Хем кожууннуң спорт комитеди дыңнатпышаан, күзелдиг хоочуннарны чалап тур.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа күш-ажылдың хоочуну
Григорий Адольфович
ЗАРКЕВИЧИНИҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, улусчу чогаадылга төвү, Чөөн-Хемчик кожууннуң культура килдизи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, I болгаш II Бүгү-эвилел уран чүүл көрүлделериниң лауреады, культураның хоочуну
Маадыр-оол Кечилович
БОРБААНДЫНЫҢ
мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, уран чүүлдүң хоочуну, бот-тывынгыр композитор, I-II Бүгү-эвилел көрүлделериниң лауреады, Чөөн-Хемчик кожууннуң культура килдизиниң ажылдакчызы
Маадыр-оол Кечилович
БОРБААНДЫНЫҢ
54 харлыында аар аараш, 1996 чылдың январь 30-да мөчээни-биле холбаштыр чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи, тудуг-септелге участогунуң коллективи ук участоктуң ажылчыны
Диинмей Хертекович
ДЕМЧИКТИҢ
аар аараш январь 29-та мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы башкылал ажылының хоочуну, улус өөредилгезиниң тергиини
Николай Даржаевич
ПИЧЕ-ООЛДУҢ
ур болгаш аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ооң чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.
Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Моңгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жудулгазының чагыылдазынга контроль болгаш бүрүткелдиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 9337. Чагыг № 105—123.